

Національна академія наук України
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

О. І. Гуржій

ЕВОЛЮЦІЯ
СОЦІАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ
СЕЛЯНСТВА ЛІВОБЕРЕЖНОЇ
ТА СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ
(друга половина XVII—XVIII ст.)

Київ 1994

Гуржій Олександр Іванович — к. і. н., старший науковий співробітник відділу історії України середніх віків Інституту історії України НАН України

Відповідальний редактор член-кореспондент НАН України
Ф. П. Шевченко

Редколегія: *С. В. Кульчицький* (головний редактор), *В. Ф. Верстюк*, *О. Б. Головка*, *В. М. Даниленко*, *В. С. Коваль*, *О. І. Ганжа* (відповідальний секретар), *Н. А. Шип*, *І. С. Хміль*.

Редактор *О. В. Галата*

Переднє слово

Середина XVII — кінець XVIII ст. — це особливий період в історії не тільки України (для якої він почався з утворення й функціонування відносно самостійної й самобутньої етнічної держави і завершився її повною ліквідацією), а й Росії, що, поступово знищивши автономний устрій України, інкорпоровала останню до свого складу. Еволюція кріпосницької системи господарства в Російській державі, зокрема на території Лівобережжя та Слобожанщини, протягом півтора століття досягла апогея і закінчилася цілковитим розкладом цієї системи. Існування в Україні інституту гетьманства, що здійснював управління країною (1648—1734; 1750—1764), збіглося з розквітом російської абсолютистської монархії з характерними для неї самовладдям, бюрократизмом і відвертою деспотією. Та коли в Росії поміщики давно вже перетворилися на традиційних можновладців — головну опору уряду, то в Лівобережній і Слобідській Україні соціальна еліта серед населення тільки почала формуватися. Здобуття нею економічних і юридичних прав на працю залежного селянина, а також міщанина чи козака затяглося на кілька десятиліть. Тільки у 80-х роках XVIII ст., повністю втративши свою політичну самостійність, козацька старшина обох цих регіонів зрівнялася в правах з дворянством Росії. Всі ці процеси супроводжувалися почвою на селі нових груп населення.

Враховуючи важливість цього чинника для дальшого розвитку українського суспільства, автор і поставив перед собою за мету показати, як саме і в яких історичних умовах змінювалась соціальна структура найчисленнішої тогочасної суспільної групи — селянства.

Розділ I

Вплив Визвольної війни середини XVII ст. на соціальну структуру селянства

1. До постановки питання. Монастирські й приватні посполиті

Небувалим спалахом сяйнула на Україні Визвольна війна. Могутнім валом прокотилась вона по значній території, зруйнувавши старі кріпосницькі устої, що існували тут за часів польської шляхти і магнатів. Вплив її позначився на кожній із сфер тогочасного суспільно-політичного життя, зумовив увесь подальший розвиток краю. Одним з наслідків Визвольної війни стала зміна соціальної структури Лівобережжя та Слобожанщини, зокрема поява там нових груп і категорій селянства. Для того щоб наочніше показати юридичне місце селян на відповідному щаблі складної ієрархічної драбини, спробуємо хоча б схематично відтворити залежність різних груп і розрядів людності Лівобережної України в другій половині XVII ст. (крім духовенства, що мало свою складну структуру)*:

Гетьман

Наказний гетьман

Генеральна старшина:

обозний, підскарбій

писар, осавул

хорунжий, бунчужний

Полкова старшина:

полковник, обозний

суддя, писар, осавул

підосавул, хорунжий

* Як бачимо, ця схема має досить умовний характер, бо вона не охоплює абсолютно всі категорії населення, а лише найголовніші.

Сотенна старшина:

сотник, хорунжий

писар, осавул

Курені:

курінний отаман → козаки

війт → міщани

староста → селяни

Проміжні, або збірні, групи:

підсусідки, городники, бобили

захребетники, наймити

Дещо іншим був соціальний склад жителів Слобожанщини. Тут, як, зокрема, свідчать матеріали “Статистичного опису” Терновської волості (Путивльщина) 1676 р.¹, в основному мешкали старшини (значна їх частина переселилася з Правобережжя та Лівобережжя), козаки, однодвірці, селяни, підсусідки та захребетники.

У свою чергу, селянство мало власну складу у структуру й відзначалося великою неоднорідністю як в економічному, так і в правовому відношеннях. У джерелах того періоду представники селянства називаються по-різному: посполиті, люди, селяни, “крестьяне”, мужики, піддані і т. д. Серед них виділялисяможні, тяглі, убогіші, льозні тощо.

У вітчизняній історіографії існує ряд критеріїв поділу селянства України на окремі групи. Так, український історик Я. М. Маркович (1776—1804 рр.), констатуючи наявність чотирьох “малоросійських” класів: дворян, міщан, козаків і мужиків, останніх як правило, зображував однорідною масою². Інший український учений — С. М. Лазаревський (1834—1902 рр.) поділив усе лівобережне селянство за “економічною ознакою” на тяглих, городників і льозних³. Такий поділ не охоплював усіх категорій селян у різних маєтках, не відбивав повністю суті їх феодальної залежності. На “непридатність” такого підходу, запропонованого Лазаревським, звернув увагу дослідник М. М. Ткаченко (1893—1965 рр.)⁴. Інакше вирішували це питання історики В. О. Мякотін (1867—1937 рр.) і В. О. Барвінський (1885—1940 рр.)⁵, які визначили окремі категорії селян згідно з характером маєтностей, де вони мешкали, та залежно від того, у кого перебували: монастирські, приватні, рангові, вільні військові й магістратські (ратушні)*.

* Такі ж групи селян виділили і складачі “Генерального слідства про маєтності” по лівобережних полках, як є важливим джерелом з історії соціально-економічного розвитку регіону другої половини XVII — першої третини XVIII ст.

Приблизно такий поділ на групи прийнятий для лівобережного селянства доби пізнього феодалізму і в сучасній історичній літературі.

Не до кінця розробленим, на наш погляд, залишається питання про структуру слобідського селянства. Зокрема, Д. І. Багалій (1857—1932 рр.) визнавав існування на території Слобожанщини головним чином державських підданих, або “пашенних крест’ян”, і вільних слобожан. На його думку, в Лівобережній і Слобідській Україні різні стани, зокрема й селянство, складалися однаково: у козаки записувалися заможні, а біднота залишалася у поспільстві⁶. Така думка вченого не відбивала всієї складності процесу класоутворення в межах обох регіонів. А. Г. Слюсарський (1901—1980 рр.) в своїх працях про соціально-економічний розвиток Слобожанщини XVII—XVIII ст. серед сільського населення останньої назвав такі окремі групи: підсусідки, захребетники, однодвірці, кріпосні, двірцеві, економічні й приписні селяни⁷.

Як нам здається, неправомірно без певного застереження відносити до кріпаків усіх старшинських, монастирських та деякі інші категорії селян, що існували на Слобожанщині в другій половині XVII ст. Адже загальновідомо, що юридично кріпосне право в Лівобережній та Слобідській Україні було оформлене указом Катерини II лише 1783 р. В досліджуваний же період більшість сільського населення ще залишалася не прикріпленою до землі. В результаті Визвольної війни десятки тисяч колишніх підданих католицьких монастирів, великих землевласників, таких, як Вишневецькі, Жолкевські, Конецьпольські, Браницькі, Потоцькі, та інших позбулися нестерпного тягара національного гноблення, здобули право відносно вільного переходу з місця на місце, з одного стану до іншого, активніше включились в господарське життя краю. В роки війни та перші десятиліття після її завершення відбувалося масове покаяння селян, з чим останні прямо пов’язували власну незалежність від окремих державців. На той час це явище зумовлювало формальний перехід маси посполитих із селянського стану в козацький. Один із сучасників тих подій — Григорій Климов — розповідав, що піддані магнатів І. Вишневецького, А. Киселя та С. Потоцького, захопивши маєтки своїх господарів, всі “стали в козаки ж”⁸. “Верстання в козаки” здійснювалося й старшинською адміністрацією у зв’язку з крайньою потребою в збільшенні війська. “И гетьман Іван Самуйлович, — говорить в “Літописі Самовидця” про події 1678 р., — свої войска скупивши, рушил з Батурина мая 10, с которим войска немаліе пойшли, бо не тилко козаков

у войско гнано, але и міщан и из сел два третего виправовали, и убогіше чотири пятого з оружием и борошном, як до войны"⁹. Подібне спостерігалось і в наступні роки¹⁰. Повернувшись з військового походу, селяни часто-густо вважали себе вже козаками, вимагали, щоб так їх і записували до компутів. В окремих районах покозачення набрало таких значних розмірів, що не тільки в багатьох селах, а й у ряді міст все посполите населення переходило до козацького стану. Траплялося й таке, коли один з братів, що вів господарство самостійно, записувався в ревізії козаком, а інший — селянином¹¹. Нечіткість соціальних граней між посполитими й козаками існувала навіть у 80-х роках. Це зафіксовано в "Літописі Самовидця": "...Люд посполитий, козаками менуючися, бо межи ними и козаки били"¹². Нерідко переходили селяни і до міщанського стану ("за скудостью, в казаках быть не похотели и почели быть в мещанех")¹³.

Поступово гетьманське правління повело рішучу боротьбу проти таких переходів. За цих умов і відбувався процес дальшого формування різних соціальних груп сільського населення.

Монастирські й приватні посполиті становили основні, так би мовити, традиційні, найбільш експлуатовані категорії селянства. За підрахунками М. М. Ткаченка, в кінці XVII ст. на території лівобережного регіону у володіннях православних монастирів, української шляхти і козацької старшини знаходилося вже не менш як 200 сіл¹⁴, а отже, — тисячі селян. Протягом другої половини століття група останніх зазнала певної соціальної еволюції. Зокрема, православні монастирі, які напередодні Визвольної війни мали відносно невеликі маєтки (порівняно з католицьким духовенством і польськими магнатами), в ході боротьби українського народу за свою етнічну незалежність, особливо на початковому її етапі, ще втратила певну частину своїх володінь. Окремі з них спустошила війна. В інших посполиті відмовлялись визнавати владу духовних можновладців і виконувати на них "звикле послушенство", записувалися до козацького стану чи наймалися служити до війська¹⁵. Проте вже за Богдана Хмельницького спостерігається неухильний процес зростання земельних багатств та кількості селян у монастирів. Шляхів до того було кілька. Насамперед, гетьман особисто повертав у володіння духовенства колишніх підданих і під загрозою жорстоких покарань наказував їм виконувати різні роботизни. Одним з перших такого роду документів-розпоряджень є "Послушная грамота" Б. Хмельницького від 28 грудня 1648 р. жителям с. Підгорці, які були приписані до Києво-Печерського

жіночого монастиря: "Все вообще и каждому зособно, особливо подданным монастыря Печерского, до инокинь того монастыря в селе Подгорцах надлежащим, и новым козаком*", сим листом моим гетманьским ознаймуем и владзою нашою гетманьскою сурово наминаем, абы-сте яко вы подданные, так и тые, которые с охоты своее, под тот час в козачество не хотячи, до того монастыря работы и повинности отправляти удалися честной законнице, госпоже Магдалине Белецкой, игуменье Печерской, и всем сестрам о Христе того ж монастыря, послушны были, и повинности и работы всякіе отправляли, постерегаючися на себе войскового каранья. Бо мы со всим войском не хотим от монастыров, особливо от убогих законниц подданных отыймовати..."¹⁵. Як бачимо, гетьманський уряд інколи прагнув повернути монастирям не лише їх колишні землі та підданих, які жили на них, а й тих, хто вже записався до козацького реєстру.

Цікаві з цього погляду й інші гетьманські розпорядження. 1651 р. Б. Хмельницький видав універсал, яким підтверджувалися права київського Пустинно-Микільського монастиря на володіння маєтками, а від посполитих вимагалось виконувати "послушенство звиклоє"¹⁷. 1654 р. подібний універсал він видав і ніжинському Благовіщенському монастиреві¹⁸. 18 квітня 1655 р. Б. Хмельницький підтвердив надані свого часу ще княжною Вишневецькою права Мгарського монастиря на маєтки та селян у Лубенському полку, "А которіе бы в тіе кгрунта втручались и перешкоду чинил, — зазначалось у відповідному універсалі, — такових пану полковникове тамошньому карат розказуем; и тіе за которіе на кгрунтах монастирских сядят и оних уживанню розказуем, абы вшелякую повинность монастырєви отдавали"¹⁹. Цей документ згодом підтвердили інші гетьмани: Ю. Хмельницький, П. Дорошенко, Д. Ігнатів, П. Тетеря, І. Самойлович, І. Брюховецький, І. Мазепа, І. Скоропадський, а також царські жалувані грамоти²⁰.

Одним із значних джерел збільшення кількості монастирських посполитих стали селяни, які ще в недалекому минулому, напередодні Визвольної війни, були кріпаками польських магнатів і шляхти, а також католицьких монастирів. Так, с. Степанівка (Ніжинський полк) "после полского владенія" перейшло до архієпископа чернігівського Л. Барановича. Після нього воно належало "катедрі" ніжинського Різдвяного монастиря²¹. Частину маєтків магната І. Вишневецького і шляхтича Тишкевича одержали відповідно київський Пустинно-Микільський та Межигір-

* Тобто новописаним до козацького стану.

ський монастирі. Як зазначається в “Генеральному слідстві про маєтності Чернігівського полку”, с. Мезин (Понорницька сотня) “от изгнанія з Малої Россіи ляхов” перебувало у володінні новгородського Спаського монастиря. Села Радичів та Іванків у тому самому полку “при владеніи лядском, были за ляхом Соломеем; а по изгнаніи ляхов, жена оного ляха Афанасія Юдицкая, постригшися в девичом печерском монастире... тими селами владела, а при смерти своей, вручила оние монастирю печерскому киевскому”²².

• Не менш важливим і “ефективним” способом здобуття монастирями маєтностей та збільшення кількості залежних селян було так зване “осаджування слобід”, коли представники різних соціальних груп, переселившись на нове місце проживання, поступово перетворювалися на “підданих” духовних можновладців. Так, відразу після Визвольної війни явочним порядком зайняло угіддя духовенство Києво-Печерської лаври²³. У Чернігівському полку слободу Ілгівку “поселил на грунте монастирском илговский архиерей чернеговский” І. Максимович²⁴. Багату поживу для роздумів про зміни в соціальній структурі селянства дають матеріали, пов’язані з історією с. Авдіївка (Овдіївка) (Ніжинський полк). Згідно з даними “Генерального слідства про маєтності”, її “осажовал архимандрит елецкій чернеговский Безбородко; после оного а химандрита наихал лях свецкій Оранскій и завладел селом”. Шляхтича змінив архимандрит чернігівський І. Галятовський. З того часу Авдіївка знаходилась у “подданстве” чернігівської “обители”²⁵. Крім цих відомостей, збереглися й деякі дані про тогочасний склад жителів села, їх забезпеченість робочою худобою та сплату податків. За матеріалами “Переписних книг 1666 року”, в 38 дворах Авдіївки мешкало 30 селян (без урахування жінок і дітей). У хаті одного з них жив підсусідок. Окрім того, в селі проживали 22 бобилі. Безпосередньо в користуванні селян було 19 волів і 60 коней (одного коня мав підсусідок). Дехто тримав по 4 воли чи коня, інші — лише по одному-двох. Із селян за цю худобу збирали податок: “по окладу хлеба” — 141 осмачку жита і вівса, 21 крб. 5 алтин. Бобилі сплачували 11 осмачок “хлібом”²⁶. Як свідчать матеріали “переписних книг 1666 р.”, такий поділ сільських жителів на селян, підсусідків і бобилів та характер їх оподаткування був у своїх основних рисах досить типовим для Ніжинщини.

Подібне явище спостерігалось у другій половині XVII ст. й на Слобожанщині. Наприклад, у 50-х роках сумський Успенський монастир “оселив” 80 дворів прихожих черкас (українських

переселенців), а сеннянський Новопечерський — 100. У 60-х роках балаклійський священик на землі, що йому належала, дав можливість осісти 20 переселенцям, а валківський — 8, перетворивши їх згодом на своїх підданих²⁷. Так само чинили й служителі Хорошевського та Острогозького жіночих монастирів. На початку 80-х років “за попами” значилося “новоустроенное” с. Лежич (пізніше ввійшло до Білопільського повіту)²⁸.

Різного роду пожалуваннями, куплею-продажем, заселенням “вільних пляців” і відвертим загарбанням земельних ділянок разом із селянами супроводжувався процес поновлення та дальшого поповнення великого загону приватних, або, як їх називали в тогочасних джерелах, “частновладельческих”, посполитих. В результаті Визвольної війни на території Ніжинського, Переяславського, Гадяцького, Київського та Прилуцького полків майже не збереглося більш-менш значного приватного володіння. На півдні лівобережного регіону разом з монастирськими практично повністю були ліквідовані й шляхетські маєтки. Близько 30—40 маєтностей залишилося в приватному володінні на Чернігівщині й Стародубщині (головним чином у державців, які перейшли на бік повсталих). Серед тих, хто хоча б частково утримував власні угіддя, можна назвати таких представників шляхти й колишніх великих землевласників, як Бороздни, Рубці, Пісочинські, а також “землян” Богушів, Бакуринських та ін. Отже, крім цих, усі інші такого роду маєтки (а значить, і приватні селяни) з’явилися у другій половині XVII ст. як наслідок певного курсу, що його проводила нова старшинська адміністрація на чолі з гетьманом. Принциповим з погляду з’ясування суті цього курсу є висвітлення політики, яку в питаннях земельної власності, зосереджуваної у руках приватних осіб, здійснював Б. Хмельницький. Наступні гетьмани, як правило, в основних напрямках продовжували її.

Як відомо, Визвольна війна була пов’язана з небаченими раніше не тільки людськими втратами, а й матеріальними збитками. Гетьманська скарбниця постійно потребувала великих грошових поповнень. Тому Б. Хмельницький вдається до продажу угідь, залишених їх попередніми власниками. Так, 15 червня 1655 р. він видає універсал про віддачу за 8 тис. польських золотих “панові” П. Я. Хмельницькому сіл Бугаївка, Беркове, Масани і Борщівка. Процитуємо частину цього важливого документа: “...До відомости доносим, іж на потребу войсковую взялисмо осм тисячей золотих полских у пана Павла Яновича Хмельницкого, за ktorую суму пустилисмо ему в спокойное

уживане маєтності пана Грузевича, то єсть чотири села, Бугаювку, Берково, а за Припєтю рекою два села, то єст Масани і Борщувку з млинами, ставами, полями, сеножатми і з даню медовою, і з деревом бортним і зо всіми кґрунтами і пожитками до тих сел чотирох належачими і з подданными на кґрунтах тамошних сидячими, і з двором у Києві стоячим, як небожчик пан Грузевич держал і уживал і всі пожитки належніе отбирал. Бороним теди, аби жаден з старшини і черни Войск Запорозких і вшеляких преложоних до тих маєтностей вічне не втручал-се..."²⁹. В тексті гетьманського універсалу звертає на себе увагу, по-перше, те, що за гроші приватній особі відразу, без зайвих формальностей, надано в спадкове володіння значні маєтки іншого "пана". По-друге, в ньому передбачалося збирання новим власником старих податків. На той час це явище ще не стало типовим для такого роду володінь. В. О. Барвінський, наприклад, був переконаний, що лише пізніше "з легкої рвки" царського уряду й завдяки жалуваним грамотам в усіх універсалах почала йти мова про "послушенство" та виконання селянами повинностей окремим державцям, а до того вони мали виконувати їх тільки монастирям³⁰. По-третє, селяни у ставленні до свого власника виступають як "піддани" щодо "пана". Все це має принципове значення для характеристики статусу приватних селян.

Про те, що наведені нами факти не були якимись винятковими, свідчить і гетьманський універсал від 26 червня 1655 р. Якиму Сомковичу на "вічне уживане" панських земель у Воронкові та Рогозові (Переяславський полк)³¹. Тут також зафіксовано факт продажу-купівлі землі старшиною. Додатковим, але досить виразним штрихом до цього акту може служити те, що долю маєтків на Переяславщині Б. Хмельницький вирішував, перебуваючи під Баром.

Вже в період Визвольної війни непоодинокими стали випадки повернення селян до їх попередніх власників — шляхти, представники якої в 50-х роках були урядовця и в "старшинській адміністрації". Зокрема, Б. Хмельницький підтвердив "давні" права на маєтки любецького сотника (Чернігівський полк) Сави Унучки, Артема Красковського та інших шляхтичів, котрі служили в Запорозькому Війську (1655 р.): "...Іж ми видячи прихильних і зливих щире Войску Запорозькому всю шляхту повіту Любецкого (підкреслено нами. — О. Г.), а меновите людей значних, Саву Унучку, сотника любецького, і Артема Красковського із всею шляхтою тамошнею (підкреслено нами. — О. Г.), которіє од початку війни щире служачи у Войску Запорозьком,

в кожних потребах добре ставають і за віру православную бються, которих ми захо-уючи при добрах власних отчистих, яко привилеї од королей здавна наданом мають, сурово приказуем, жеби жаден... найменшое кривди, меновите полях, сеножатех, озерах, руднях і бортех і інших пожитках чинит не важилсь"³². Загалом на Чернігівщині Б. Хмельницький підтвердив права шляхтичів на майже 25 маєтків. Серед них були й села Юрія Бакуринського Велика Вісь, Осняки, Ріпки та інші, що дісталися йому від батька та братів "под час війни... по убитью ляхами"³³.

Своїми універсалами гетьман підтверджував права на володіння, зокрема у Чернігівському полку, не тільки шляхтичам, а й шляхтянкам, які, зрозуміло, у війську не служили. В одному з таких документів, наприклад, говорилося: "...До відомости доносим, поневаж бог всемогущий наклонил шляхту до Войска Запорожского, ми їх ласкаве принявши, їх маєтности і ґрунтов власних уживат, яко здавна уживали, позволилиємо; сурово теди приказуем, аби жаден с козаков наездом, мимоездом і отправо-ванем чат і розних поездеов в маєтностях і селах пані Катерини Борисовой Грязной, меновите в селах Слабине, Яновце, Лукашовце, Стефановце, Суличовце, Пересяжжю и всяких до тех сел приналежностях, людем там мешкаючим найменшой кривди чинить не важилсь так яко здавна те маєтности в себе мелися; а люде, там мешкаючие, спокойно, за показанієм сего писанія нашего, сидели, іначєй не чинячи, под ласкою нашею і под строгим войсковим каранем"³⁴.

Чисельність приватних селян, як і монастирських, зростала й за рахунок слободян, котрі селилися на вільних спочатку, ніким не зайнятих землях. Як правило, протягом певного часу ці поселенці не виконували жодних повинностей; але з переходом в особисту або поземельну залежність до землевласника (наприклад, шляхом пожалування йому цих земель) вони вже офіційно зобов'язувалися до "послушенства". Їхня так звана свобода могла існувати роками. На це було кілька як об'єктивних, так і суб'єктивних причин. Зокрема, тільки-но переселений селянин, що лише починає обзаводитися господарством, — здебільшого мало ридатний об'єкт для зазіхань державця. Рік-два, а то й більше бідному слободянину просто ще немає чим сплачувати податки. Інша річ, коли якась слобідка, поступово розростаючись, перетворювалася на селище з більшою кількістю посполитих, які вже могли самостійно і не без успіху вести власне господарство. Саме такі села і привертали насамперед увагу заможних дідичів. Наведемо кілька характерних

щодо цього прикладів. У Київському полку с. Обухів, яке раніше було “шляхетское владенія полского”, внаслідок військових дій “опустелое зостало”. Потім його “людми осадил” київський полковник Мокієвський. Після нього селом володіли князь Дмитро Михайлович, київський комендант М. А. Єренков, князь І. Ю. Трубецькой та ін.³⁵ Слободу в містечку Воронкові (Переяславський полк) 1655 р. було надано Сомку, від якого вона перейшла його зятеві — сотнику І. Берлу. Пізніше ця колишня слобода стала спадковою маєтністю родини Берлів³⁶. Подібних прикладів по кожному полку можна навести багато. Вони свідчать про перехід слободян до категорії приватних селян, їх поступове зосередження в руках великих землевласників.

Відразу після завершення першого етапу Визвольної війни гетьман Б. Хмельницький почав видавати універсали, якими примушував слободян виконувати різні повинності, сплачувати податки. Так, слободянам старшини Лукаша Носовича він наказав віддавати своєму землевласнику десятину (1657)³⁷. Взагалі ж питання про сплату податків у старшинських і шляхетських маєтках “по прежнему” і “по старине” порушувалося представниками гетьманського правління ще 1650 р.³⁸

Подібне явище спостерігаємо й на Слобожанщині. Щоправда, тут виникнення слобід нерідко було справою рук самих землевласників, які переслідували при цьому корисливі цілі. Наприклад, слободу Артемівку (Мереф'янська сотня) заснував відомий полковник і кошовий отаман Запорозької Січі І. Сірко, оселивши спочатку на власній землі 20 дворів вільних черкас. Пізніше він передав її своєму зятеві — сотнику І. І. Сербину. Так само набував собі маєтки в Лебединському повіті полковник М. Васильєв³⁹. Багато слобід заснував на полкових землях сумський полковник Г. Конрат'єв. По закінченні пільгових років він своїх слободян масово обертав на підданих. Таким чином родина Кондратьєвих прибалз протягом другої половини XVII ст. велику кількість різноманітних угідь і осадила на них десятки селян. Коли ж село засновували кілька власників спільно, вони не-рідко разом і закликали на проживання до нього різних людей. Так, с. Глушкове, засноване 1669 р., опинилося у володінні “многих помещиков”, які “призвали” оселитися тут близько 100 черкас⁴⁰. Причому досить типовим при намірі заснувати слободу стало таке звернення державців до центрального або місцевого уряду: “...Отведено б где было мочно меж слободецкими украинскими городами часть некоторую земли на поместье...”⁴¹

Для козацької старшини Слобідської України, як відзначила К.І.Стецюк, певний час взагалі було характерним захоплення земель явочним порядком, так би мовити, на правах “черкаских обыкlostей”. Однак у міру зміцнення позицій царизму в цьому регіоні виникала потреба ще й в офіційному оформленні новопридбаних маєтків у Розрядному приказі, а пізніше у приказі “Малыя России”⁴².

2. Формування груп рангових, магістратських і ратушних селян

Виникнення груп рангових посполитих мало свої значні особливості. Ця група була пов'язана з існуванням рангового землеволодіння і, як свідчать джерела, в основному поповнювалася за рахунок вільних військових селян, зубожілих міщан і рядових козаків. Деякі старшини, використовуючи своє становище, самочинно, без будь-якого на те дозволу з боку гетьманського правління, захоплювали собі землі й безпосередніх виробників на них. Згодом, по залишенні ними тих чи інших старшинських урядів, ці маєтки могли займати під свій ранг інші урядники, причому не обов'язково на тій самій посаді. Розвиткові рангового землеволодіння тривалий час сприяла й соціально-економічна політика, що її проводила старшинська адміністрація. Вона дуже швидко усвідомила всю необхідність і вигідність такого роду маєтностей. Пізніше стало системою, коли замість платні за службу вищі органи влади приписували до своїх рангів усе нові й нові села та угіддя, як і ті, котрі вже належали раніше окремим особам. Типовим прикладом цього може служити історія с.Перевід (Прилуцький полк), яке на початку XVIII ст. стало ранговим маєтком “на уряд полковничества”. Територія, де виникло село, за даними “Генерального слідства про маєтності”, “после держави полской і по спустошенію татарами лежала... впусе, а біла под видением сотне полковой Прилуцкой, а в ратуши Прилуцкой во владеніи не било, понеже на тоє і крепостей жадних не имеет, и когда там населились люде, і той час досталось во владение Обидовскому, полковнику Нежинскому, а по нем жене его по уневерсалу Димитрия Горленка, полковника Прилуцкого, і уневерсалу Мазепином. А по змене Мазепиной покойній Лукян Жураковский, полковник же Нежинский, тим же селом по грамоте монаршой владел. А по нем Жураковском Нежинский полковник Толстой оным селом владел, тож по грамоте монаршой”⁴³. Про те, як

саме відбувався перехід вільних військових селян у категорію рангових, також свідчить "Генеральне слідство про маєтності". Село Талалаївка, зазначається в ньому, "здавна войсковое било і до сотне Красноколядинской надлежало, которое всякую по определениям прежним отдавало для служителей войсковых принадлежность. А за Мазепи гетмана, як в поход войскової холчили, то после походу за услуги войсковие надано било на уряд сотникове Красноколядинскому, Тимофею Андреевичу, который владел тим селом до измертвия по уневерсалу гетмана Мазепи"⁴⁴.

У вітчизняній історіографії існує кілька точок зору на проблему виникнення, формування та характеру рангової земельної власності в старшини. Зокрема, В. О. Барвінський твердив: 1) за перших наступників Б. Хмельницького рангових селян у старшини не було; 2) призначення маєтків на ранги починаються за гетьманування І. Самойловича (1672—1687 рр.) і продовжуються при наступних гетьманах⁴⁵. Документальні матеріали спростовують таку думку. До окремих рангів маєтки приписувалися вже за перших наступників Б. Хмельницького. В рукописі "Генерального слідства про маєтності Полтавського полку 1729—1730 рр.", з яким В. О. Барвінський під час роботи над своєю книжкою, мабуть, не був ознайомлений, бо зовсім про нього не згадує, написано: "Городок Решетиловка в котором дворов 550 почавши от Жученко полковника полтавского, який за гетмана Богдана Хмельницького был... и за прежних всех полковников належал на власть полковническую"⁴⁶. Щоправда, подібних фактів, які свідчать про таке раннє існування рангового землеволодіння, в джерелах небагато.

Так само бракує аргументації й положенню Д. М. Бантиша-Каменського, відповідно до якого точна кількість дворів на ранги була визначена за гетьмана Б. Хмельницького⁴⁷.

Процес формування рангового землеволодіння протягом другої половини XVII ст. відзначався складністю і зазнав багатьох змін: відчужування маєтків і селян, що там проживали, від деяких рангів, заміна дних маєтностей, наданих на ранг, іншими, захоплення їх та перетворення на феодальну спадкову власність тощо. Старшини дуже рано почали обертати рангових посполитих на приватних, передавати право на їх експлуатацію від батька до сина і т. д. У досліджуваній період не особливо наполегливі спроби окремих гетьманів перешкодити цьому ні до чого не приводили⁴⁸, — вони й самі нерідко чинили так само.

* Вперше Ф. Жученка обрано полтавським полковником 1659 р.

Після Визвольної війни більшість гетьманських селян становили ті, що фігурували в офіційних документах як мешканці сіл, наданих "гетьманові на булаву", тобто рангові⁴⁹. Кілька суміжних таких сіл могли утворювати староства, ключі, дворці, куди входили десятки і сотні селянських дворів. Вже за Зборівським договором 1649 р. і царським "Привілеєм Війську Запорозькому" 1654 р. гетьман Б.Хмельницький отримав "на булаву" Чигиринське староство з прилеглими до нього маєтностями (а згодом замість нього — Гадяцький ключ)⁵⁰.

Деякі рангові посполиті, визначені "на булаву", могли перебувати в залежності від гетьманів протягом тривалого часу і після смерті одного переходити до іншого. Так, с. Курінь Ніжинського полку "от гетмана Многогрешного, за всех гетманов... било в подданстве на гетманов"⁵¹. Інші як гетьманські надання досить часто потрапляли у володіння до різних осіб, а від них — ще комусь. Потім гетьмани могли їх знову повернути і т.д. Наприклад, с. Підлипне, як видно з "Генеральн го слідства про маєтності", за гетьманства Многогрішного "надлежало на его гетманскую особу (ранг. — О.Г.), и он, гетман, надал бил полковнику компанейскому, прозваніем Мурашце. А як настал по Многогрешному гетман Самойлович, а Мурашка взят в неволю, то оно село на гетмана Самойловича належало, и он, Самойлович, надал бил тоє село неякомусь Константію; а от Константія отобравши и владевши маіло сам, и знову надал свату своєму Федору Сулиме; а от Сулими отобравши, надал сину своєму Якову. А як после Самойловича гетьманом Мазепа учинен, то тоє село ишло на его гетьмана; а он Мазепа надал был енералному асауле Василю Войце; после же Войце изнову, на его гетмана належало. А после Мазепи гетман Скоропадскій владел"⁵².

Ось така непроста історія цього рангового маєтку. Вона з усією очевидністю доводить помилковість твердження В.В.Веселаго про те, ніби рангові селяни перебували у старшин довічно⁵³. Такі маєтки призначалися "на уряд" замість платні, й коли людина залишала старшинську посаду, то нерідко разом з нею юридично втрачала й право на землю та працю селян, що мешкали на ній. Так, зокрема, сталося з одним урядовцем нижчого щабля ієрархічної драбини старшинської адміністрації в Усерді (Слобожанщина) 1665 р.⁵⁴ Проте значна кількість рангових селян продовжувала залишатись у володінні окремих осіб і після того як вони були зміщені з певних "урядів", навіть передавалася в спадщину їхнім рідним та близьким.

Свого часу М. О. Рожков висунув оригінальну концепцію, відповідно до якої після Визвольної війни саме в рангових маєтках передусім дістав свій вияв процес закріпачення селян⁵⁵. На наш погляд, це не зовсім так. Хоч соціально-економічне становище посполитих у деяких з маєтків цього типу й наближалось до стану кріпосної залежності (але це стосується переважно XVIII ст.), все ж гіршим воно було для більшості монастирських і приватних селян. Навіть враховуючи той факт, що урядовець, одержавши маєтність на ранг, прагнув якомога швидше “витиснути” з підлеглих йому селян усе можливе, останні (особливо в досліджуваний період) мали відносно більше прав на переходи, зайняття сільським господарством і торгівлею.

Соціально-правовий статус магістратських і ратушних селян мав свої особливості. Ця категорія посполитих, що перебувала в феодалній залежності від органів міського станового управління, відома в Україні з XIV ст. Протягом другої половини XVII—XVIII ст. вона зазнала певної еволюції: зокрема, поступово поглибилася майнова нерівність серед магістратських і ратушних підданих, змінився характер їх “послушенства”. Як свідчать документальні матеріали, приблизно до середини XVI ст. вони сплачували головним чином чинш. Пізніше до нього додалися значні натуральні побори, а з XVII ст. ще й різного роду “роботизни”. Основні прибутки з усього цього діставалися міському патриціату — представникам так званого “меского уряду”. За спостереженням В. Й. Борисенка, в досліджуваний період у магістратських і ратушних володіннях Лівобережжя не існувало точно встановленого податку: в одних селах він обірався залежно від кількості робочої худоби, в інших — землі⁵⁶. Так, Ніжинському магістратові разом з іншими населеними пунктами належало с. Кунашівка. У 1666 р. в ньому жило 48 селян (чоловіків) і 14 бобилів. З усіх його мешканців по 2¹/₂ воли мали лише 4 чол., по одному — 37, по одному коню — 7 чол. (тільки мірошник Данило Бакулін тримав 1 вола і 1 коня). Зокрім не було робочої худоби в 14 чол. (очевидно, у бобилів). Із селян збирали “денежного окладу тех волон и лошадей” 7 крб. 20 алтин і 5 денег”, “хлеба” — 30,5 “осмачек” жита й вівса. З бобилів брали тільки грішми — 1 крб. 30 алтин і 4 “деньги”⁵⁷.

Крім Кунашівки, Ніжинському магістрату належали також села Плоське, Хороше Озеро, Синяки, Крути, Печі, Кагарлик “с мельницами”, надані йому ще гетьманами Богданом та Юрієм Хмельницькими. У березні 1698 р. магістрат одержав на ці маєтки й царську жалувану грамоту, де, між іншим, наказувалося:

“Людей посполитих, в селах ратушних живущих, ныкто бы на приватную свою работу не принуждал и никаких не домогался на них дач, в роспись козацкую не вписовал и под оборону свою от ратуши не отрывал”⁵⁸.

До Чернігівського магістрату тривалий час були приписані села Петрушин, Хмельниця, Березанка, Свин, Киселівка та ін. Більшість їх перебували “з давних лет во владеніи ратуши черниговской” і призначалися для всіляких “расходов меских”. Разом з тим, при детальному аналізі джерел з’ясовуємо, що селом Петрушином “з польських часів” безпосередньо володів магістрат, селянами Хмельниці та Погорілок розпоряджалися чернігівські бурмистри, а села Березанка, Свин і Киселювка надавалися “на уряд” місцевому війту⁵⁹. В документальних матеріалах того часу надання земель і посполитих “на уряди” міським чиновникам нерідко формально ототожнювалися з прямими пожалуваннями ратуші чи магістрату взагалі. І в першому, і в другому випадках гроші та натуральні податки від посполитих цих маєтностей потрапляли, за незначними винятками, до рук урядовців.

У Лівобережній Україні ті чи інші маєтності були приписані до більшості міст. У другій половині XVII ст. в межах регіону налічувалося понад 100 магістратських і ратушних володінь. Виняток становили міста Миргородського полку, органи самоврядування яких маєтків не мали⁶⁰. Окремі з міст, як, скажімо, Київ, втратили надані їм землі й на них селян вже під час першого етапу Визвольної війни (1648—1654 рр.). Одним містечком і 14 селами (“а в тех во всех местах и селех, по росписи”, в перечнях написано 385 дворів”), що належали Київському магістрату, заволоділи козаки⁶¹. Проте незабаром “давні права” міста відновив гетьман, а пізніші жалувані грамоти російських царів їх зміцнили.

На Слобожанщині цей процес відбувався дещо інакше, бо там багато міст і містечок в той час тільки-но виникало. Про активність містоутворення в регіоні свідчить хоча б те, що 1666 р. тут існувало 57 міст і містечок, а невдовзі з’явилося ще понад 50, серед них Богодухів, Миропілля, Балаклія, Суджа, Зміїв, Ізюм, Коломак, Ворожба⁶². Кількість сіл була відносно невелика. 1692 р. в Охтирському полку їх налічувалося лише 27 та кілька хуторів. У Харківському й Ізюмському полках було 54 села⁶³. Все це, звичайно, не могло не зумовити нерозвиненість земельної власності у магістратів і ратуш. Відповідно обмеженим було й формування групи залежних від них селян.

* Йдеться про 1654-й рік.

3. Вільні військові маєтності. Проміжні верстви сільського населення

Феноменальним соціальним та економічним явищем в історії України, який протягом не одного десятиліття справляв свій вплив на суспільну свідомість, стало масове утворення (в своїй основі шляхом займанщини) так званих вільних військових сіл і містечок. В результаті Визвольної війни, як справедливо наголосив В. А. Смолій, у селянства й рядових козаків істотно змінився “культивований віками панівним класом стереотип на корінне питання тогочасної епохи — питання землі та волі. Селянин вперше відчув себе господарем становища, одержавши можливість певною мірою вільно розпоряджатися результатами своєї виснажливої праці”⁶⁴.

Вільні військові поселення виникли головним чином на колишніх землях польських магнатів, заможної шляхти і католицького духовенства. Наприклад, у Ніжинському, Переяславському та Київському полках у 60-і роки XVII ст. вони становили понад 50 % загальної кількості населених пунктів⁶⁵. Згідно з подвірним переписом 1666 р. на території Лівобережжя у вільних військових селах та в містечках, де більшість місцевих жителів також займалася сільським господарством, налічувалося понад 24,6 тис. дворів посполитих⁶⁶. На думку К. І. Стецюк, вони становили скарбову власність⁶⁷.

Деякі історики (О. М. Лазаревський, В. С. Барвінський, В. О. Мякотін та ін.) значною мірою ідеалізували становище селян у вільних військових маєтностях, зокрема, перебільшували їх права на землю. Так, В. О. Мякотін писав, що вільні військові села й містечка “входили як рівноправні одиниці в сотенний союз самоврядних общин і їх посполите населення було вільними громадянами”⁶⁸.

Насправді ж ця категорія селян перебувала в значній залежності від старшинської адміністрації. Такі посполиті тільки вважалися вільними, а їх ділянки землі за своєю суттю становили державну власність, якою розпоряджались гетьмани, генеральні старшини, полковники та інші службові особи. Найповніше уявлення про історію виникнення і характер вільних військових поселень дають документальні матеріали “Генерального слідства про маєтності”. Відповідно до них такого роду села й містечка “за держави лядской были шляхетские: а по отбытій от держави лядской стали быть войсковые в воле и диспозиции гетманов малороссийских, которые тые ж маєтности, так по дачи

полковников, яко и сами свободно, кому хотя и смотря по заслугам, своими універсалами определяли; и по тому их определению многие владельцы подтверждение вящее получили, високомонаршые жалованные грамоты”⁶⁹. В джерелах зустрічаються різні визначення таких поселень: “вольное войсковое в диспозиции гетманской”, “свободное и к диспозиции гетманской надлежащее”, “под ведением полковника належитую в государственных и войсковых интересах отбывает повинность”, “свободное войсковое, к диспозиции гетманской належит и в ведомстве сотников найдется”, “войсковое по... видением сотне”, “здавна надлежало до сотне и было под видением сотничим и во всяких общенародных датках помогствовало городу”⁷⁰. Отже, за загальноприйнятою термінологією того часу ці маєтності перебували “под правлением сотенным, в ведомстве полковом и в диспозиции (розпорядженні) гетманской”.

Що ж до адміністративної підлеглисті, то жителі цих маєтностей зі своїми “виборними” війтами (або старостами) певною мірою перебували в так званому “присуді” (підпорядкуванні) ратуші сотенного містечка. Очолювали ратушу, як правило, сотник і сотенна старшина, котрі засідали разом з виборними членами від міського населення. Сотенна адміністрація юридично не була власником цих сіл і містечок, а лише управляла ними. Тому між вільними військовими та магістратськими (чи ратушними) маєтностями існували принципові відмінності. Про це, зокрема, свідчить “Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку”: “Местечка, села и деревне Лубенского полку, которые в ревизии офицерской написаны быть при ратушнем владении и названы ратушними, тые все як и вышеозначенные, которые суть за владельцами в роздаче при ратушнем владении и ратушними селами, никогда не были и ныне не суть ратушними, но только называются ратушними и до ратушей надлежащими не по существу, но потому что понежне отданы владельцам. Того ради сотенная и городовая ратушами ведающая старшина оные села имея в своем видении, а не владении (Підкреслено нами. — О.Г.), собирают на компанію месячную плату, и куда надлежит по указам дают з тих же сел подводи, да на арматные войсковые коне и на наезды косят сено, мости подчиняют, гребле гатят шарварками, и протчая”⁷¹.

Тут необхідно зауважити, що О.М. Лазаревський свого часу неправильно відносив вільні військові маєтності до ратушних, тобто вважав і ті, й інші власністю міст. При цьому термін “свободное войсковое” він майже не вживав, а використовував

замість нього інший — “ратушное” (село, “поспільство” тощо)⁷². Обидва ці терміни історик визначав в окремих випадках по-різному. Іноді він писав, що ратушні села перебували в “диспозици войсковой”, а поняття “ратушный” ототожнював з поняттям “свободный”⁷³, іноді ж визнавав, що ратушні села юридично не підлягали роздачі⁷⁴, перекреслюючи цим свій попередній висновок. На цю плутанину звернув увагу І. В. Лучицький. Рецензуючи перший том праці О. М. Лазаревського “Описания Старой Малороссии”, вчений вказав на неправомірність ототожнення в ній маєтностей двох категорій — ратушних та вільних військових⁷⁵. Однак Лучицький і сам припустився помилки, вважаючи, що в другій половині XVII—XVIII ст. поряд із селами, які належали містам, існували й такі, що виконували особливі повинності на користь ратуш⁷⁶.

Серед тих, хто одним з перших найбільш вдало охарактеризував вільні військові маєтності в адміністративному та економічному відношеннях, слід назвати В. О. Мякотіна. У своїй рецензії на другий том згадуваної вже праці О. М. Лазаревського він, вказавши на помилки, допущені її автором при висвітленні даного питання, наголосив: вільні військові села не становили власність ратуш, а перебували тільки в їх “віданні”. Концепцію В. О. Мякотіна про суть вільних військових маєтностей після деяких вагань⁷⁸ підтримав В. О. Барвінський⁷⁹.

В. А. Дядиченко, К. І. Стецюк та деякі інші дослідники, торкаючись у своїх працях питання про соціально-правове становище посполитих у вільних військових селах та містечках, відзначили, що порівняно із селянами приватних, монастирських і рангових маєтків перші могли більш незалежніше від різного роду можновладців розпоряджатися своїми земельними ділянками та власним майном, займатися торгівлею і промислами, полювати в громадських лісах, ловити рибу. Певний час посполиті цих маєтностей мали змогу відносно вільно не тільки обробляти землі, а й передавати їх у спадщину, обмінювати, заставляти і навіть продавати⁸⁰. В середині XVIII ст. Генеральна військова канцелярія висловлювала з цього приводу такі міркування: “За силу пред изображенных высокомонарших жалованных грамот, указов, малороссийских прав и пунктов Хмелницкого и іротчих бывших по нем гетманов... в Малой России в свободных войсковых местечках, селах и деревнях посполитым дворам и грунтам свободной продаже и купле, надлежало быть”⁸¹. Водночас ці “грунти” становили головний земельний фонд для різного роду “пожалувань” — роздач.

Вільні військові посполиті були одними з найактивніших членів сільських громад, соціальне обличчя яких вони багато в чому визначали. Коли не виникало заперечень з боку місцевої влади, їх перехід з однієї маєтності в іншу здійснювався значно простіше, ніж селян приватних, монастирських чи рангових маєтків. Проте, опинившись у поземельній або особистій залежності від землевласника, посполиті вільних військових маєтностей досить швидко зрівнювалися в становищі з останніми.

Проміжні, або збірні, групи (підсусідки, городники, бобилі, захребетники) сільської людності також певною мірою можна віднести до селян. У вітчизняній історіографії питання про соціально-правовий статус цих категорій населення висвітлено досить слабо, а до того ж не обійшлося й без помилкових концепцій при його трактуванні. Так, історик XIX ст. В.Г. Авсеєнко, досліджуючи соціально-економічне становище Лівобережжя, неправомірно відносив до підсусідків людей, які щойно вписалися в козацтво, але ще не користувалися козацькими становими привілеями (поки не починали виконувати дійсну військову службу). На його думку, в тому разі коли зубожілий підсусідок не мав змоги сплатити податків, зокрема так званого “рубльового окладу”, це за нього робили заможні козаки⁸². Тим самим автор дещо ідеалізував і водночас спрощував взаємовідносини між козацькою верхівкою та підсусідками. Становище ж інших проміжних груп сільських мешканців учений фактично оминув у своїй розвідці.

Детальніше й достовірніше показав побут представників цієї категорії населення О.М. Лазаревський. Він писав, що їх статус залежав головним чином від власників тих господарств, де вони жили, причому “козацькі” підсусідки могли вільніше розпоряджатися своїм нерухомим майном, ніж “державницькі”. Появу підсусідства як соціального явища на Україні дослідник відносив до кінця XVII ст.⁸³ Слідом за ним приблизно такого ж висновку дійшов і М.Є. Слабченко⁸⁴. Посилення експлуатації підсусідків дістало певне висвітлення на сторінках праць В.О. Барвінського та Д.І. Багалія. Зокрема, перший з них обґрунтовував тезу, згідно з якою спочатку підсусідки не виконували жодних “загальнонародних” (тобто державних) повинностей. При цьому одні з них могли жити в чужих хатах на землі власника, інші — в особистих будівлях на “державницьких ґрунтах”⁸⁵. М.С. Грушевський навів документальні згадки про підсусідництво вже в XVI ст., але помилково пов’язав це явище лише з “новопоселеними” селянами на “вільних” землях⁸⁶. М.П. Василенко вважав,

що підсусідки становили окремий "розряд" селян, які "сиділи" на чужій землі і були "особисто вільними"⁸⁷.

Соціальне місце підсусідків і захребетників у загальній ієрархічній структурі населення визначено в основних рисах у пожиттєвій історіографії (маємо на увазі, насамперед, праці М. М. Ткаченка, А. Г. Слюсарського та ін.).

Та в цілому підсумовуючи цей коротенький огляд, мусимо констатувати: характер залежності й еволюції проміжних груп сільської людності у другій половині XVII ст. дуже слабо відображений в документальних матеріалах і фактично не висвітлений у спеціальній історичній літературі.

Аналіз джерел дає можливість зробити кілька попередніх узагальнень. По-перше, в ході та в результаті Визвольної війни перерозподіл, дроблення і поява значного масиву незайнятих земель, а також послаблення антагонізмів між різними соціальними верствами привели до того, що частина підсусідків, городників, бобилів і захребетників на певний час ніби розчиняється серед інших категорій населення. При цьому помітно зменшується чи зводиться до мінімуму визиск їх можновладцями. Відомі навіть факти, коли представники проміжних груп з різних причин взагалі не виконували будь-яких повинностей. По-друге, стає досить вільним перехід підсусідків, городників, бобилів та захребетників з місця на місце, з маєтку одного "державця" до іншого, з'являється відносно широка можливість розпоряджатися власним не тільки рухомим, а вже й нерухомим майном. Згадаймо, що за Литовським статутом, навіть "осівши на волі", люди через кілька років юридично втрачали права на більшість свого майна (помешкання, ділянки землі тощо). По-третє, цілком логічно припустити й таке: окремі представники з проміжних груп, заволодівши землями своїх колишніх утискувачів (особливо коли до того ж мали ще й робочу худобу), позбувалися коли й не назавжди, то надовго матеріальної несаможитливості, напівголодного існування, а подекуди навіть збагачувалися. Тоді вони поповнювали заможні прошарки тогочасного суспільства.

Своєрідно підсусідництво розвивалося на Лівобережжі та Слобожанщині з середини XVII ст. "Переписні книги 1666 року" зафіксували у багатьох лівобережних населених пунктах існування десятків імей підсусідків. У цілому ряді міст вони здебільшого сплачували податки грошима, а в селах — житом чи вівсом. Це, мабуть, пояснювалося високим ступенем натурального характеру сільського господарства і тим, що підсусідкам — мешканцям міст, які займалися різного роду ремісничою або

промисловою діяльністю, легше було збути свою продукцію на ринку й одержати необхідну суму грошей. Адже, крім хліборобів, зустрічалися серед них ковалі і шевці, бондарі й мірошники, представники інших професій.

Як правило, у містах ця категорія податного населення в 60-х роках XVII ст. мала платити в державну скарбницю податок у розмірі 6 алтин і 4 гроші, а в селах — по півосьмачки жита і вівса з двору⁸⁸. Деяко іншим було її становище в містечках. Так, "17 человек бобылей и подсоседков", які мешкали у Березані, 1 раз на рік відвозили до Переяслава податок "по полуосмачке ржи". Подібне бачимо і в містечку Басань⁸⁹.

Слід зауважити, що в деяких документах другої половини XVII ст., захребетники, бобилі, городники і підсусідки не фігурують як різні категорії населення, а подекуди, хоч і називаються окремо, змішуються між собою. Наприклад, у "Відписці" в Розрядний приказ корчеського воеводи І.Ржевського від 31 жовтня 1650 р. зазначено, що поблизу "острогу Корчи" "...устроено служилых черкас 400 человек, а детей их и братьи и захребетников 300 человек"⁹⁰. У чолобитній жителів Сум на ім'я царя люди, які мешкали в їх дворах, тобто підсусідки, названі захребетниками (1685 р.). А.Г.Слюсарський зафіксував, що на той час підсусідки й захребетники існували в усіх слобідських полках⁹¹. Причому в межах регіону підсусідки досить часто називалися не серед основних платників податків, а серед їх "детей и братьев и племянников... и всяких свойственников", як це видно, зокрема, з межевої книги Миропілля 1671 р.⁹²

Захребетники, на відміну від підсусідків, в основному не вели власного господарства, часто не платили податків. Нерідко вони наймитували в заможних козаків, селян і міщан, виконували за них частину повинностей. Багато захребетників утікало на Дон, Запорожжя і т.д. Проте в другій половині XVII ст. такі втечі вже заборонялися російським урядом. У царській грамоті від 28 квітня 1682 р. прямо вказувалося: "...А они бы домовные козаки тех своих Захребетников и наймитов в заднепровские места отнюдь не пускали"⁹³. Нерідко праця захребетників використовувалася на пасіках, при випасанні худоби, в землеробстві, торгівлі тощо. Траплялося, що старшинська адміністрація залучала їх до служби. Тоді цим людям надавалися платня й можливість зайнятись веденням власного господарства. Окрім того, передбачалися й певні пільги на кілька років. Проіснувавши

близько трьох століть (XV—XVII ст.), захребетники як соціальна категорія поступово зникли.

Важливо відзначити, що “Переписні книги 1666 року” практично не виділяють з-поміж сільського населення захребетників і городників, а відокремлюють лише бобилів і підсусідків. Але про існування, скажімо, городників, в Лівобережній Україні свідчать інші документи. Зокрема, в “Генеральному слідств. про маєтності Стародубського полку” зазначено, що в с. Симонтовці “на вечистом кгрунте дедовском и отческом” Опанаса та Олексія Єсимонтовських мешкали “из истари осаженіе огородники, дворов 21”⁹⁴.

За матеріалами перепису 1666 р., в одних селах проживали поряд “пашенные” селяни, підсусідки й бобилі, а в інших — селяни лише з бобілями або підсусідками. Матеріальний стан двох останніх груп був неоднаковим. Так, у с. Литченки Батуринського повіту зафіксовано 220 дворів, у яких проживало 393 чоловіки. З них 163 двори належали “пашенным” селянам, 3 — “ремесленным” людям і 54 бобілянські. На останніх загалом було “положено денежного оброку” 11 крб. 31 алтин 4 гроші. Бобиль Федір Шульга мав хату і город, сплачував грошового податку 8 алтин і 12 грошів. Бобиль Федір Якушко — “ремесленной человек ткач”, який не вів власного господарства, сплачував “денежного оброку” 6 алтин 4 гроші. Близько 40 бобилів не мали ні “пашні”, ні робочої худоби, 5 утримували “непашених коней”, і тільки одна вдова — “бобилка” — мала вола⁹⁵. Сплачували грошовий податок і не мали “никаких вгодей” 22 двори бобилів у с. Красне, 8 — у с. Тростянка⁹⁶. Деяку іншу картину спостерігаємо у с. Курені. Тут один з бобилів — Михайло Алексеев значився навіть війтом, мав коня, платив 10 алтин оброку. Бобилі Я. і П. Михайлови були кравцями, Г. Коломієць — “торговой человек, жилец Нежинский” (сплачував понад 16 алтин оброку). Бобилі В. Григорьев, М. Иванов, І. Константинов мали коней. Цікаво, що дві “бобилки” — вдови, одна з яких була бездітна, а друга мала сина, сплачували однаковий грошовий оброк — 3 алтини 2 гроші⁹⁷. Очевидно, у цьому випадку головним критерієм при визначенні розміру грошових зборів були матеріальні статки кожної з них, незалежно від наявності дітей (на жаль, не відомо, чи був повнолітнім син). До речі, на бездітних бобилів чоловіків інколи також “клали” по 3 алтини 2 гроші “денежного оброку”. Можливо, тут і є певна закономірність але рішуче стверджувати, що це так, не маємо вагомих підстав. Бо, наприклад, М. Романов і М. Матвеев — бездітні бобилі, які хоч і не мали ні коней, ні

угідь, а проте сплачували по 6 алтин 4 гроші, тобто вдвічі більше. Стільки ж віддавав у скарбницю й бобиль М. Петров, економічне становище якого було приблизно таким самим, але він мав сина⁹⁸.

Бобилі й підсусідки містечка Березань показані в "Переписних книгах 1666 року" разом. З них, різних за фахом людей — ковалів, бондарів, мірошників та інших, рівною мірою передбачалося брати "по окладу полуосмачке ржи"⁹⁹.

У цьому ж джерелі серед бобилів зафіксовано й кілька "бортних вотчинників". Вони повинні були щороку віддавати оброк медом¹⁰⁰.

Отже, бобилів з погляду їх соціально-правового становища можна в основній масі віднести до групи селян, нерідко самотніх, що, як правило, не мали власної орної землі, ніяких угідь і сплачували щорічний податок (відомий під назвою "бобильщина") натурою чи грошима. Часто-густо вони, як і захребетники, ставали наймитами "на чужих тяглах", вступали в особисті господарські угоди із заможними хазяями, у хатах яких проживали.

Підсусідство ж мало дещо інше соціальне коріння. Назву "сусідів" або "підсусідків" на Лівобережжі й Слобожанщині найчастіше діставали колишні рядові козаки, селяни чи міщани, котрі якимось чином утратили своє господарство (все або частину його) й перейшли жити в двори до заможних господарів. Були випадки, коли в підсусідки записувалися козаки та посполиті, які продовжували володіти всім своїм майном. Це траплялося, як правило, тоді, коли перші з них хотіли обійти військову службу, а другі — уникнути залежності від державців. Головною причиною переходу в підсусідництво звичайно було для козаків розорення від непосильних тягарів військових походів, виснажливі роботи на будівництві каналів та різного роду укріплень, а для селян та міщан — непомірне "послушенство", що від них вимагалось, прагнення не потрапляти на тяжкі "роботизни", не платити натуральних і грошових поборів.

Поступово перехід у підсусідки, як і "шукування козацтва", перетворювався на одну з форм боротьби народних мас проти посилення експлуатації. Це певною мірою відбивалося й на соціальній свідомості трудящих. Дуже часто рядові козаки, міщани та селяни, перейшовши на статус підсусідків, відмовлялися виконувати будь-які повинності, зверталися на свій захист навіть до суду. Для більшості з них підсусідництво уособлювало особисту незалежність, можливість відносно вільного розпоряджання майном і вибору господарської діяльності.

Залежно від того у чиєму дворі проживали підсусідки, вони називалися старшинськими, монастирськими, козацькими, а також посполитськими. Становище їх багато в чому різнилося. Так, старшинські й монастирські підсусідки здебільшого не мали власного житла, особистого господарства й забезпечували своє існування щоденною “роботизною”. Причому багато їх потрапляли під своєрідний захист можновладців — звільнялися від державних повинностей. Це робилося як з відома, так і без дозволу старшинської адміністрації. Таке “звільнення” нерідко ставало для землевласників підставою для ще більшого визискування та розорення підсусідків. Потім вони досить швидко опинялися на правах приватних або монастирських підданих, з тією тільки різницею, що на відміну від останніх не мали ні власної землі, ні дворів. Адже навіть фіктивний продаж двору чи ґрунтів і перехід у підсусідництво позбавляв попереднього володільця права на них. Надалі підсусідка могли взагалі позбавити будь-яких юридичних підстав (на основі Литовського Статуту щодо селян, які втрачали землі) претендувати на якусь частку такого майна чи передавати його іншій особі.

Трохи інакшим було становище козацьких та посполитських підсусідів. Крім того що вони потрапляли в особисту залежність до розбагатілого козака, селянина чи міщанина, їх часто примушували до “відбування послушенства” ще й на старшинську адміністрацію.

Таким чином, враховуючи все вищесказане про сільське населення Лівобережної й Слобідської України другої половини XVII ст., соціальну структуру основних груп і категорій селян та проміжних верств села схематично можна представити (щоправда, досить умовно) так:

Селяни:

староста (або вїйт)
монастирські, приватні, рангові
магістратські, ратушні
вільні військові, слободяни

Проміжні, або збірні:

наймити, бобилі
захребетники, городники

Підсусідки:

монастирські, “державські”
козацькі, посполитські.

Розділ II

Співвідношення основних груп селян у першій половині XVIII ст.

1. Загальні тенденції соціального розвитку. Погіршення соціального статусу приватних і монастирських підданих

Перша половина XVIII ст. стала своєрідним перехідним етапом у процесі поступової ліквідації соціальних здобутків Визвольної війни і перетворенні значної кількості порівняно незалежних в економічному та правовому відношеннях груп сільського населення на кріпаків. Супроводжувалося це, як відомо, поглибленням соціальної диференціації посполитих та козаків, зростанням майнової нерівності серед них. На той час помітно звузилися функціональна діяльність і вплив сільських громад, відчутно змінився характер заселення слобід, що зумовлювалося головним чином згортанням довільної заїмки землі. Як самостійна господарська одиниця набирала сили хутір. Поволі, але невпинно ставала іншою сама соціальна свідомість селянства: на зміну дідам і батькам, що брали безпосередню участь у Визвольній війні, приходили покоління посполитих, в умах яких давні традиції та наслідки боротьби за свободу значно трансформувалися під впливом нових умов життя.

Певні категорії селян дедалі активніше втягувалися у ринкові відносини, що визрівали в надрах попередньої системи суспільно-економічних зв'язків і котрі, природно, формувалися й у територіальних межах обох регіонів. У соціальному плані про це може свідчити, зокрема, перехід окремих посполитих на статус таких груп населення, які не займалися сільським господарством, а "бавялися купеческим промислом", наймитували або становили основу групи робітних людей, що почала тоді складатися. Таким, переходам не могли повністю перешкодити навіть рішучі заходи старшинської адміністрації щодо

встановлення вже в першій половині XVIII століття суворих станових перегородок. Часто порушували безпосередні виробники й законодавчі акти царського уряду, котрі також обмежували їхні соціальні права.

На той час панівна верхівка Лівобережної та Слобідської України наполегливо виступала й проти переходу селян з місця на місце, з маєтності одного можновладця до другого, з губернії в губернію. У цьому питанні її підтримував і царський уряд. Так сенатський указ 1713 р. постановляв стосовно Київської та Азовської губерній: "И буде... в которых селах и деревнях явятся беглые... люди и крестьяне, ч тех отсылаьт людей и крестьян с женами и с детьми и с их животы на прежния жилища"¹. Відповідно до іншого указу, виданого Сенатом 1715 р., вимагалось, щоб на Лівобережжі та Слобожанщині всіх збіглих служилих людей і селян приватних маєтків повертали на попереднє місце проживання². В універсалі гетьмана І. Скоропадського від 5 листопада 1721 р. грізно наказувалося: "...Дабы не токмо в великороссійскіе слободы отнюдь никто з войсковых и посполитых людей малороссійских на житло не выбирался и не уходил, под забором того всей худобы и жестоким на теле караньем, але и з единого в другой полк, чыли з города и з села в село, или в якую слободку, на мешканье жадною мерою переносится и переходити не дерзали бы..."³ Відстоюючи в питанні про селянські переходи інтереси великих землевласників, Генеральна військова канцелярія 1727 р. постановила: "...После ушедших подданных" їхні "кгрунты, дворы купленніе и некупленніе" залишаються у володінні "державців"⁴. Цей законодавчий акт також сприяв обмеженню селянських переходів.

Указом від 29 травня 1738 р. Сенат заборонив землевласникам у межах російських губерній переховувати в своїх будинках посполитих і козаків, які переходили із Слобідської України, а Генеральна військова канцелярія постановою від 20 липня 1739 р. самочинно поширила дію цього документа й на територію Лівобережжя, надавши йому силу загального розпорядження про заборону переходів⁵. Тим самим можновладці отримали юридичне обґрунтування й "законні" підстави для повернення підпорядкованих їм збіглих селян на попередні місця.

Незважаючи на те що 18 січня 1742 р. царський уряд, побоюючись небажаних ексцесів, скасував постанову Генеральної військової канцелярії, старшини, українські шляхтичі, православне духовенство продовжували наполегливо домагатися ос-

таточного припинення переходів особисто чи поземельно залежних посполитих.

Важливо відзначити, що в документальних матеріалах першої половини XVIII ст. “владельцы” та їх “подданные” у соціальному відношенні дедалі частіше протиставляються одні одним. Чітка станова межа між першими та другими проводиться, зокрема, у “відомості” Переяславського полку (1740 р.). Посполиті виступають у ній як такі, що повністю залежать від своїх землевласників і зобов’язані виконувати всілякі повинності⁶. Помітна також тенденція до відокремлення селян не лише від рядових козаків, а й від загальної маси посполитих, наприклад міщан. Хоч на той час податне населення міста і села урядовці ще продовжували називати загальним терміном “посполиті”, окремі державні установи офіційно вже проводили думку про те, що міщани “от селян и протчего тяглого посполства имеют немалую разнь” (1749 р.)⁷.

Тогочасні джерела (матеріали ревізій, переписів тощо) зафіксували таку характерну для Слобожанщини деталь: великі землевласники вже досить часто називаються в них не лише “владельцами”, а й “помещиками”, які були пожалувані “поместной землей”. Про це, зокрема, йдеться в переписі населення Харківського полку 1732 р., постановах, відомостях і донесеннях харківської полкової канцелярії 40-х років⁸. У цьому, на наш погляд, дістала свій вияв спроба ототожнити на практиці місцевих старшин з російськими сановниками-дворянами, а пояснити її можна кількома обставинами. По-перше, Слобідська Україна раніше й більшою мірою, ніж Лівобережжя, потрапила під вплив загальноросійських суспільних процесів. По-друге, наявність на території слобідського регіону певної кількості російських кріпосних селян та дворян, що володіли ними, позначилася (а можливо, навіть стала прикладом для наслідування) й на ставленні тамтешніх державців до власних посполитих. По-третє, соціальні наслідки Визвольної війни українського народу середини XVII ст. тут на той час відчувалися слабкіше, ніж на Лівобережжі. Що ж до панівних верств останнього, то конкретні їх прагнення, а також те, як саме розуміли вони суть свого привілейованого становища і статус залежного від них селянства серед інших груп населення, добре видно із збірника норм феодального права, відомого під назвою “Права, по которым судится малороссийский народ”. Відповідно до його положень, одне з основних питань того часу — питання про землю — вирішувалося головним чином однозначно: “грунти”

посполитих вважалися власністю державця, у маєтку котрого вони мешкали. Продаж їх або передача іншій особі без відома та дозволу останнього заборонялися⁹. Люди “посполитой породи” не сміли привласнювати “чести и волности шляжетского или воинского (тобто козацької старшини. — О.Г.) звання”, за винятком хіба що тих випадків, коли б вони були надані самим царем. “Да их же посполитих, — наголошується в цьому зводі юридичних норм, — вишше шляхти предпочитать никто не имеет”¹⁰. “Права, по которым судится малороссийский народ”, передбачали позбавлення вдови шляхтича чи старшини всіх привілеїв, якщо вона виходила заміж за посполитого¹¹. Піддані, наголошувалося далі, своєму власнику “чадлежащее послушание и повинность с давать всегда должны”. Ніхто не мав права його владу над посполитими “унимать”, так само, як і звільняти останніх “от надлежащего послушания”. Державцеві дозволялося на власний розсуд карати своїх селян за непослух або непокору, а за кримінальний злочин — віддавати до суду¹². Без згоди землевласника заборонялося брати його підданих у “наряды” та на “приватную работу”. Той, хто порушував це правило, повинен був через суд сплатити 24 крб. штрафу і, крім того, мав “возместить убытки” в подвійному розмірі¹³. Заборонялось також будь-кому без відома державця чи його прикажчика наймати на роботу дружину або дітей посполитого, “покамест они будут жить под владельцем”¹⁴.

У тому разі коли залежний селянин брав за дружину жінку з козацького стану або якщо козак одружувався із селянкою-підданою, вони не мали права одержувати нерухоме майно дружини. Угіддя повинні були залишатися у володінні людини козацького “звання”¹⁵.

Хоча “Права, по которым судится малороссийский народ” не дістали царського санкціонування, все ж окремі їх положення використовувалися в реальному житті тогочасного українського суспільства, визначали юридичне місце різних категорій селянства у загальній становій структурі.

Протягом першої половини XVIII ст. дві групи залежних селян — приватні та монастирські піддані — за своєю кількістю поступово виходять, так би мовити, на перше місце серед інших груп сільського населення. На той час у минулому вже були ті благословенні роки, коли по Визвольній війні посполиті вільних військових маєтностей становили більше половини всіх жителів сіл лівобережного регіону. Тоді ж і в Слобідській Україні більшість колишніх слободян була перетворена на підданих

окремих землевласників або монастирів. Згідно з матеріалами ревізії 1719 р. на території майбутніх Чернігівської, Полтавської та Харківської губерній загалом налічувалося близько 822 тис. селян чоловічої статі, з яких 334 тис. мешкали у приватних маєтках¹⁶. У 1729—1730 рр. на Лівобережжі*, кількість лише монастирських маєтків досягла, за нашими підрахунками, 305, а дворів у них — перевищила 11 тис. (що становило понад 20 % загальної кількості дворів посполитих у краї)¹⁷.

Що ж до Слобожанщини, то тут маємо цінні, хоч і не зовсім точні, дані перепису 1732 р. (вони охоплюють 4 полки з 5-ти). Так, за ними всіх жителів у Харківському полку налічувалося 37,8 тис. чол., серед них 36,2 тис. українців, 1,5 тис. “великоросіян”, 0,1 тис. — представників інших національностей. При цьому козаки становили 17,6 тис.^{**}, а піддані різних “державців” (у тому числі й козаків, проте небагатьох) — 15,3 тис. чол. В Охтирському полку загалом мешкало 41,1 тис. чол. (з них 22 росіяни), в тому числі 26,4 тис. козаків та 9,1 тис. підданих. В Ізюмському полку з 31,1 тис. жителів (у тому числі 11,5 росіян) було близько 12 тис. козаків і 9,2 тис. підданих. У Сумському полку джерело зафіксувало 43 тис. всіх мешканців (з них тільки 14 “великоросів”). До загальної кількості населення полку входило 17,5 тис. козаків та 18,5 тис. підданих чоловічої статі¹⁸.

Коли брати до уваги тільки монастирських підданих, то згідно з даними ревізії—1732 р. в маєтностях 15 монастирів у 4-х полках (крім Острогозького) їх налічувалося 2,7 тис. ревізьких душ¹⁹.

Отже, перепис 1732 р. переконує в тому, що в першій половині XVIII ст. фактично більшу частину населення ще становило незалежне у становому відношенні козацтво. Посполитих було також багато, але інтенсивне зростання їх кількості припадає головним чином на другу половину століття, коли царський уряд законодавчо ліквідував самобутні збройні сили українців і більшість козаків перейшла на статус різних категорій селян. До того часу, як нам здається, не можна говорити й про домінуючий вплив росіян на етнічну ситуацію та соціальну

* В дев'яти полках з десяти (крім Стародубського).

** Нерідко до козацького стану вписували не лише тих, хто служив безпосередньо у війську, а й “их детей и свойственников”. Наприклад, у “відомості” Харківського полку 1733 р. відзначено тільки 700 “справжніх” козаків, а 3859 чоловік становили їх діти і родичі, а також 395 підпомічників і 1270 “их детей и свойственников”. — ЦДІА України, ф. 1725, оп. 1, спр. 26, арк. 44 (Дані неповні).

структуру, що складалися в краї. Він стане виразнішим у наступний історичний період.

Безпосереднє ознайомлення з матеріалами перепису населення Харківського полку 1732 р. дає підставу для кількох конкретніших висновків. У цьому джерелі часто-густо поряд з терміном сільські “подданные” фігурує визначення “работники”, на основі чого можна припустити, що в той час на селі відбувалося формування специфічної соціальної категорії робітних людей. Причому останні працювали (були на роботах) у різних груп населення (старшин, козаків, посполитих та ін.). Крім того, в одних селах співіснували різноманітні категорії селян; в інших — відзначена наявність дворів виборних козаків, підпомічників та робітників у них, без селян, ще в інших — козаків, “работников” і підсусідків було більше, ніж селян. Типовим явищем для багатьох сільських районів стало виконання двох днів відробіткової ренти на конкретного землевласника (вона головним чином зводилася до сіяння хліба, орання землі, косіння трави на сіно тощо). У полкового судді та його дружини в залежності перебувало декілька “кріпосних” посполитих²⁰.

Безправне становище приватних (а подекуди й рангових) та монастирських селян позначалося на всіх сторонах і суспільного життя та господарської діяльності. Першочерговим обов'язком посполитих щодо свого державця було “послушенство”, яке належало виконувати “без жодной спреки и одмовы”. У противному разі їм загрожувало жорстоке покарання. Так, призначений з особистої волі Петра I новгород-сіверським сотником Ф. Лисовський (Стародубський полк), який обіймав цей ранг у 1709—1722 рр., за скарги на нього, відмову виконувати повинності та інші “ослушання” віддавав розпорядження своїх селян “до смерти бить киями”²¹. У “Дневних записках” генерального підскарбія Я. Марковича є такий запис: “Двум подданным наказание киевое учинено за неорание поля” (1740 р.)²². А. П. Ніс — дочка прилуцького полковника в 1722 р. звеліла слугам зачинити селян, які не з'явилися на першу її вимогу відбувати “панщину”, до комори й, “выводя оттуда по одному, наказывала всех киями, от которого то бою иные пролежали недель по шесть и больше”²³.

Особливою жорст кістю “прославилась” Антипиha — дружина бакланського сотника (Стародубщина). У листі до стародубського полковника гетьман І. Скоропадський так писав з приводу її злочину — нелюдської розправи над власною служницею-посполитою: “Донеслося нам... Антипиha, сотничка бакланская, некую молодицу, в еи служившую, приревновавши до своего

малжонка (чоловіка. — О.Г.), возненавидела и так в дому велела канчуками безмерно бити, что аж тело падалося, яко потим и на хутор завезши, по тих же ранах шипшиновими розками, кругом оборочаючи, немилосердно била и еще тим неуконтентовавшись (не задовольнившись. — О.Г.), горелкою збитое нещадно тело поливала и палила, после якого мучения же скилко дний тая молодиця била жива, теди знову сотничка оную поти била, поколя внутрности стали видни, а опосле и железом пекла и умертвила, чого и виписовати неудобно, якої замордованой на смерть молодице тело” (1719 р.)²⁴ А щоб мати закатованой не сміла скаржитися в суд, сотник її “боем и турмою страшал”²⁵.

На Слобожанщині були непоодинокі випадки насильницького одруження зсмереласниками людей, що належали до різних соціальних груп, на своїх підданих. Це, зрозуміло, робилося з метою будь-яким шляхом збільшити кількість останніх.

Старшина, прагнучи закріпити за собою необмежену владу над своїми селянами, настійливо домагалася від царського уряду юридичного права карати їх за непокірність. Наприклад, 15 грудня 1722 р. чернігівський полковник П.Л. Полуботок і генеральні старшини у зв'язку з тим, що “поспольштво, подданные легкомысленные, показывая самовольство, не хотят владельцом своим надлежащего отдавать послушания”, вимагали від президента (бригадира) Малоросійської колегії С.Вельямінова розіслати по всіх лівобережних подках універсали, за якими б “таких брали в тюрьмы и по рассмотрению вины нещадно публично наказывали”²⁶. І хоч Вельямінов не дав на це своєї згоди, старшина все ж зробила по-своєму²⁷.

Отримуючи від селян численні скарги про насильства, які чинилися над ними, царський уряд час від часу вимагав, щоб старшинська адміністрація розглядала їх на місцях і вжила заходів для того, аби можновладці не завдавали своїм підданим “надмірної кривди”. Зокрема, в одному з рапортів полкової канцелярії Полтавського полку повідомлялося про одержання сенатського указу, який забороняв переяславській і полтавській старшині чинити свавілля щодо посполитих²⁸. Траплялося, що за скаргами підда їх гетьман відправляв довірених осіб “для розшуку” або доручав провести відповідне розслідування представникам місцевої влади. Останні ж здебільшого покривали злочини тих, на кого була написана скарга. На цьому “слідство”, як правило, й закінчувалося. Коли ж селяни зверталися з проханням полегшити їх становище безпосередньо до власників маєтків, то найчастіше чули у відповідь: “Вы наши вечные

подданные, кровью запечатаны и не может вас никто отобрать”²⁹. Фактично вже в першій половині XVIII ст. землевласники дивилися на залежних селян як на своїх кріпаків.

Але при всьому тому ще раз наголосимо: у соціальному відношенні повністю ототожнювати приватних селян з кріпаками, як це робили деякі історики, було б неправильним для розглядуваного періоду. Адже перші, як на Лівобережжі, так і на Слобожанщині, навіть на середину XVIII століття юридично продовжували користуватися правом переходу від одного “державця” до іншого (хоч і в дуже обмеженій формі). Законодавчо вони ще залишалися у своїй основній масі не “прикріпленими” до землі. Окремими царськими розпорядженнями заборонялося купувати селян як з ділянками, так і без них. Так, в указі Єлизавети Петрівни від 14 березня 1746 р. наголошувалося: “Впредь купечеству, архиерейским и монастырским слугам и боярским людям и крестьянам и написанным к купечеству и в цех, такоже казакам и ямщикам и прочим разночинцам, состоящим в подушном окладе, людей и крестьян без земель и с землями покупать во всем государстве запретить и крепостей оным нигде не писать”³⁰.

Статус монастирських посполитих багато в чому нагадував становище приватних. Використовуючи свої впливи серед правлячих кіл, духовенств православних монастирів часто добивалося жалуваних грамот і гетьманських універсалів, відповідно до яких належні йому маєтності потрапляли в особливо вигідні умови. За ними монастирські селяни звільнялися від виконання державних повинностей, а це, в свою чергу, відкривало перед духівництвом можливості ще більшого визискування їх для власної вигоди. Права монастирів щодо підданих суворо обер’гала старшинська адміністрація.

Подібно до світських феодалів духовенство також карало посполитих за невиконання повинностей, “непослух” і “зухвальство”. Так, 1725 р. ігуменя Карбутівського дівочого монастиря А. Чуйкевичівна “витиснула” селянина Я. Ілленка з його власного двору й “без всякой причины, граблением” розорила. Коли ж Ілленко почав благодіяти ігуменю повернути відібране у нього майно, вона не тільки не зглянулася на це прохання, а ще й наказала колишнього господаря “тиранско бить и мучила тюремным заключением без пощады”. Скарги потерпілого сотникові, полковникові, а також київському архіпастиреві ні до чого не привели. Двір і все майно на ньому залишилися за ігуменею, а вона — безкарною³¹.

Духовні особи мали право заборонити чи, навпаки, дозволити селянам, а подекуди й козакам займатися торгівлею, винокурінням, промислами, йти на заробітки в інші маєтності³². Тих же з монастирських підданих, які без дозволу залишали маєтки своїх власників, гетьманське правління категорично забороняло приймати.

Важливо відзначити, що для першої половини XVIII ст. стало характерним "верстання" окремими землевласниками чи монастирями рядових козаків у свої піддані. Про це, зокрема, можуть свідчити матеріали "відомості" та ревізії Полтавського полку 1726 р. Серед козаків тут уже чітко виділяються такі групи, як "тягліє", "козаки под протекцією пана", "державческие"³³. Козаки с. Ковягин (Харківський полк) скаржились до полкової канцелярії 1713 р.: "Прежде бывали в казацкой службе сотне перекопской и слушавалисмо богу и великому свету государю, всегда на его службе царской. А нонича прежде бывший господин наш полковник Лаврентий Шидловский, еще ли не хтеисмо з службы воинственной отставати, отставивша нас и в подданство себе нас подбил и завладел нами, в котором то укривжении нашем не малом и обиде превеликой..."³⁴ Потрапивши в становище залежних посполитих, козаки, як правило, на рівні з ними виконували ті ж самі повинності.

Соціально-економічні умови розвитку Слобідської України у XVIII ст. привели до утворення своєрідної групи селян, які у зв'язку з цілим рядом обставин опинилися в приватному володінні так званих однодвірців. Останні були нащадками російських служилих людей (боярські, козацькі, драгунські, солдатські діти), яких на початку століття, після реорганізації російської армії, обернули на державних селян. Більшість з них жила одними дворами (звідси і їх назва), сплачувала подушний податок і виконувала повинності. Водночас на них працювали інші селяни³⁵. Під час перепису 1722 р. однодвірці Харківського полку зазначали, що вони "пришли... в тот полк на житье в прошлых годах и того полку в уезде испоместились и поселились дворами, а другие имеют купленные дворы и земли...", а раніше "служили в том полку в казаках и в подпомощниках"³⁶. Загалом у Харківському полку їх у 20-і роки налічувалося близько 3 тис. чоловік. Так з'явилася ціла група селян, що мала власних підданих.

Доля однодвірців складалася в майбутньому неоднаково. Одні з них, використовуючи працю залежних селян, збагачувалися й поповнювали стан поміщиків, інші — біднішали і посту-

пово переходили на статус кріпаків. Але безперечним є те, що в становій структурі тодішнього суспільства ця соціальна група відігравала важливу роль. Кількість однодвірців невпинно зростала за рахунок інших категорій населення. З часом це явище стало характерним не тільки для Слобожанщини.

2. Зміни в становищі й кількості рангових, магістратських, ратушних і вільних військових поселян

Перша половина XVIII ст. стала переломним періодом у долі рангових посполитих. Певний розвиток рангового землеволодіння, що мав місце спочатку, змінився пізніше повним його занепадом. Спроби гетьманського правління точно визначити кількість дворів, які належало виділяти на кожную посаду в старшинській адміністрації, завершилися невдачею. Головним чином це можна пов'язати з тим що, верхівка панівного класу, намагаючись забезпечити надійніші гарантії одержання ренти та зробити свої прибутки постійними, а не такими, які залежали тільки від службового становища, різними шляхами обертала рангових селян на приватних. Раз отримавши з рук місцевої в ади (нерідко при підтримці й царського уряду) право експлуатувати тих чи інших рангових селян старшинам уже не хотілося втрачати його ніколи. Тому історія існування цієї категорії підданих багата на складні ситуації і трагічні повороти їхньої долі.

У досліджуваний час продовжували зростати кількість і розміри володінь, визначених гетьманові "на булаву". Так, за жалуваною грамотою від 26 травня 1730 р. Д. Апостолові "на уряд гетьманства" надавали Гадяцький ключ "зо всми доходами", 2 волості, 1 містечко, десятки сіл і хуторів із загальною кількістю 4167 дворів посполитих³⁷. А царським указом від 5 червня 1750 р. гетьманові К. Розумовському жалували у тимчасове держання Гадяцький замок з належними до нього містечками, селами й хуторами (2444 двори), міста Батурин, Почеп, Ямпіль з повітами (3268 дворів), Шептаківську, Чехівську й Бихівську волості (3246 дворів), Бакланський дворець (276 дворів), а також інші угіддя³⁸.

Що ж конкретно являло собою сільське населення гетьманських рангових маєтків? Про це можна судити з даних 1731 р., які зафіксували розшарування підданих у селах і слободах Шептаківської волості — одному з найбільших такого роду володінь. За "відомістю" тут значилося 20 сіл і 2 слободи, в

яких налічувався 2281 двір посполитих. Серед останніх були “можніе пахотні” селяни — 213 дворів, “средніе пахотніе” — 366, “последніе пахотніе” — 923, “бобиле без ґрунтов” — 779 дворів³⁹.

Як бачимо, найчисленнішу групу (понад 40 %) становили зубожілі селяни. А разом з бобилями їх частка в загальній кількості мешканців перевищувала 74 %. “Можними” було менше 10 %. Вражає кількість бобилів — людей, позбавлених взагалі орної землі (більше 30 %). Саме вони становили одне з основних джерел при формуванні загонів найманих робітників. Все це свідчить про те, що процес розкладу селянства охопив і таку його групу, як рангову.

У першій половині XVIII ст. значну кількість рангових маєтностей гетьмани поступово прибрали до своїх рук і перетворили на спадкову власність, частину ж їх вони передали монастирям⁴⁰. Це ж стосується й окремих державців, рангові маєтності яких перейшли їм “в зуполное владение”. І так чинила, можливо тільки в дещо менших розмірах, уся верхівка старшинської адміністрації. Це привело до значного скорочення чисельності рангових посполитих. Так, у 1729—1730 рр. в Лівобережній Україні, за неповними даними “Генерального слідства про маєтності”, існувало 136 рангових маєтків з 3948 дворами посполитих у них, що становило близько 6 % загальної кількості маєтків і 9 % усіх дворів⁴¹. На 1764 р. чисельність таких маєтків скоротилося до 116, а дворів — до 2791⁴².

До того ж хронологічного періоду відносяться спроби офіційного Петербурга узаконити точну кількість дворів на ранги генеральній, полковій і сотенній старшині. У своїх “Дневних записках” генеральний підскарбій Я. А. Маркович відзначив, що царський уряд указом від 1 лютого 1732 р. звелів приписати до рангу генерального обозного 400 дворів, суддів — по 300, малоросійського підскарбія — 300, осавула, бунчужного й хорунжого — по 200, на ранг писаря залишити попередню кількість (тобто 140 дворів, писаря судового — 30, канцелярії військової й судової — 100 дворів⁴³.

Тоді ж полковикам “по давним гетманським дачам” на утримання замість платні надавалися: ніжинському — 346 дворів посполитих, гадяцькому — 335, полтавському — 320, чернігівському — 284, київському — 312, стародубському — 145. Переяславському полковникові чомусь “определения не учинено”⁴⁴. Полковій і сотенній старшині кожному на ранг у середньому призначали, виходячи з “прежних дач”, від 5 до 35 дворів посполитих⁴⁵.

Маєтності, надані на ранги генеральній старшині чи полковникам, числилися, як правило, в різних полках і сотнях. Наприклад, генеральний обозний мав рангові маєтки в Чернігівському, Прилуцькому й Ніжинському полках; перший генеральний суддя у Стародубському, Лубенському, Прилуцькому та Ніжинському полках; другий генеральний суддя — у Стародубському і Лубенському полках⁴⁶. Це пояснюється насамперед тим, що вже на той час деякі полки не мали на ранги достатньої кількості вільних маєтностей, а інші — взагалі позбулися приписаних раніше до них дворів посполитих. Так, у Ніжинському полку не виявилось маєтностей на ранги полковим обозному, судді, осавулові, підосавулові та 17 сотникам⁴⁷.

В адміністративному відношенні рангові посполиті формально перебували у віданні Генеральної військової канцелярії, яка підлягала безпосередньому керівництву гетьмана й діяла за його вказівками. У 1734—1750 рр. Генеральна військова канцелярія підпорядковувалася Канцелярії міністерського правління або Малоросійській колегії. В соціальному аспекті статус рангових селян нагадував становище приватних, з тією лише різницею, що їхній власник юридично був дещо обмежений у праві розпоряджатися ними (дарувати, продавати, обмінювати, закладати і г.д. землю, на якій ті “сиділи”). Спостерігалася певна відмінність і в характері виконання повинностей. У тексті універсалів або “листів”, якими гетьман (чи генеральний старшина, полковник) підтверджував права державця на спадковий маєток, як правило, містився наказ посполитим завжди “во всяких роботах чинити послушенство”, бути слухняними “во всякой повинности без отречения”. Що ж до рангових маєтностей, а також наданих “до ласки войсковой”, “ку вспартю домови” (на допомогу при домі), “по смерть” і т.ін., то в універсалах чи “листах” деколи зазначався термін і різновид праці, що її мали виконувати на земельного власника селяни. Здавалося б, що становище приватних посполитих було безправнішим. Та водночас напрошується й такий гіпотетичний висновок: в окремих випадках старшина експлуатував рангових селян значно інтенсивніше, ніж власних приватних. Адже перші могли незабаром перейти до нового господаря і з них якнайшвидше потрібно було одержати якомога більше прибутків.

У досліджуваній період одну з характерних рис становища магістратських і ратушних посполитих продовжувало визначати те, що вони юридично не належали приватним особам. Як і раніше, з таких селян брали загальні “посполитські” побори, а

крім того, їх притягали до різного роду “роботизн”, які вони виконували переважно на користь ратуші (у невеликих містах і містечках: Лубни, Козелець, Ніжин, Охтирка і т. д.) чи магістрату (при великих містах). У зв’язку з цим міська влада була зацікавленою в “захисті” своїх селян від насильств і зазіхань державців. Та все ж більшість селян, записаних за ратушею чи магістратом, змушена була додатково працювати або на старшину, або на монастирі. Внаслідок посилення наступу можновладців на права народних мас значна частина таких посполитих потрапляла в особисту чи поземельну залежність від землевласників, а магістрати й ратуші з часом втрачали значення як органи самоврядування. Щоправда, царський уряд вважав магістратських і ратушних селян державними, а тому здійснив ряд заходів, спрямованих на те, щоб відібрати їх у землевласників. Проводився навіть спеціальний розшук “государевих земель з мужиками”⁴⁸. Однак бажаних результатів це не дало, і більшість їх продовжували залишатися за державцями.

“Відомість” Полтавського полку 1726 р. подає такі дані про кількість і розшарування селян у полковій сотні, “до ратуша... полтавського прислушаючих”: “тяглих” — 281 двір, “пеших убогих” — 220, “вдов убогих” — 43, а всіх разом — 533 двори. Як бачимо, найчисленнішу групу, понад 50 %, становили двори “тяглих селян”. Крім того, в цьому джерелі чітко простежується відокремленість загальної маси посполитих від міщан. Під першими тут розуміються головним чином жителі сіл⁴⁹. В іншому документі — даних ревізії Полтавського полку за той самий рік у с. Тахтаулів значаться тільки “тяглі” ратушні “мужики”⁵⁰.

Важливою з погляду вивчення соціальної структури тогочасного селянства є “відомість” Полтавського полку 1740 р. У ній наведено співвідношення вільних військових, ратушних і рангових населених пунктів та відповідних груп населення в них. Так, за цим документом у полку значилося II вільних військових та ратушних міст, містечок і сіл, а також II хуторів (2 посполитих і 9 козацьких). У них налічувалося 284 двори посполитих і їх підсусідків, 817 дворів козаків і їх підсусідків та 107 дворів, “владельцами скупленных”. Лише з посполитих збирали на рік 3 крб. 50 коп. “денежного окладу” й 70 четвертей — “хлебного”. Ранговими були 4 містечки і 4 села. Там налічувалося: 393 двори посполитих та їх підсусідків, 381 — козаків та їх підсусідків, 2 — “владельческих” підсусідків, 3 — “владельцами скупленных посполитских дворов”. З них ніякого “денежного і хлебного окладу” до державної скарбниці не збирали. Маємо конкретні дані про

ратушні села Павленки та Іванчинець. У першому було 6 дворів ратушних селян, 1 — “скуплений”, 22 козацьких. З посполитих “за живність” брали до 20 коп. і 3 чверті хліба на рік, що віддавалося до військового скарбу “зборщикам”. У другому селі посполиті мешкали в 3 дворах, козаки в — 36. Із селян брали “за живність” по 60 коп. і 12 четвертей хліба. Приблизно те ж саме спостерігалось в селах Мазоли та Івашуки⁵¹. З цього видно, що в ратушних селах збори були як грошовими, так і натуральними. Розміри їх залежали від кількості не дворів посполитих, а робочої худоби.

“Відомість” Чернігівського полку 1740 р. про вільні військові, ратушні й рангові маєтності містить такі дані. До перших двох з названих тут категорій належали: 1 місто, 3 містечка, 6 сіл, а в них міщанських і їх підсусідків та “скуплених” — 304 двори, посполитих і їх підсусідків — 935, козаків і їх підсусідків — 1103, безпосередньо “владельческих и приезжих” — 36 дворів. Із селян збирали податки на утримання консистентів (російського війська) та інші “общенародные нужды” грошима, вівсом і пшеницею. З рангових маєтностей на той час у полку збереглося 2 містечка, 19 сіл і 1 хутір, а в них 504 двори посполитих і їх підсусідків, 680 — козаків і їх підсусідків, 34 — скуплених державцями, 12 дворів стрільців і їх підсусідків. З залежного населення збирався великий оклад лише на власників, а саме: 266 крб. 27 коп., 45 четвертей жита, 72,5 четверті вівса, 1 четверть маку, 1 четверть пшона, 1,5 четверті різних круп, 1,5 четверті конопляного насіння, 12 баранів, 12 гусей, 12 вінків цибулі, 12 кварт коров'ячого масла. Крім того, вони ще виконували відробіткову ренту на власних землевласників й “загальнона-родні” повинності на державу⁵².

Отже, становище вільних військових і ратушних селян помітно відрізнялося від статусу рангових ще й номенклатурою повинностей. Однак в умовах дальшого розвитку кріпосницьких відносин усі посполиті ставали основними чи додатковими об'єктами збагачення та зміцнення влади верхівки панівного класу.

Протягом першої половини століття спостерігалось швидке скорочення кількості дворів вільних військових посполитих — головного фонду різного роду роздач і пожалувань. Так, у 1729—1730 рр. у 9 лівобережних полках (крім Гадяцького)*

* “Відомість” Гадяцького полку 1740 р. повідомляє: “В полку Гадяцьком свободних войскових городов, местечек, сел і деревень наймется”. — ЦДІА України, ф. 51, оп. 3, спр. 7788, арк. 3.

налічувалось близько 28 тис. таких дворів, а вже на початку 50-х років — лише 1,7 тис.⁵³

Більшість з них у результаті скупівлі-продажу й відвертого загарбання опинилася в руках державців на правах спадкової власності. Лише в Миргородському полку ревізія 1740 р. зафіксувала серед вільних військових дворів 253 “владельцами скупленных”, що становило приблизно 8 частину загальної кількості дворів посполитих. У цьому полку категорії селян, про яку йдеться, збирали податки на консистентів, “чиновників” полкових і сотенних, служителів канцелярії. Робили це полкові “комісари”⁵⁴.

Паралельно із скороченням кількості та посиленням соціального гноблення вільних військових селян відбувався й процес поглиблення майнової нерівності серед них. Наприклад, ревізія 1729 р. зафіксувала в Прилуцькому полку 2177 “вільних” посполитських дворів, у тому числі “можних” — 192, “средних” — 67, “убогих” — 528, “весьма убогих” і “крайне нищетных” — 1390⁵⁵. Отже, двори, що належали бідноті, становили понад 88 % їх загальної кількості.

Реальне життя людей у вільних військових маєтностях можна чіткіше уявити з матеріалів ревізії 1729 р. по Миргородському полку. Розглянемо деякі конкретні приклади. Тут на цей час десятки селян уже були позбавлені будь-яких угідь: “а плец” (земельна ділянка) кожного з них “в пусте состоит и угодій никаких”. Багато мешканців сіл не мали власних хат, жили “по суседах”, а пізніше “сошли безвестно”. Селянин Улас Серенко жив у своїй хаті, “от зароку” (тобто періодично сплачував певний податок). “Прихожий” Іван Ткаченко мешкав у хаті сотника і перебував також на зарокі. У Власівській сотні значилося 86 “зойшедших” у різні міста сімей поселян, у Кременчуцькій — 62. В останній було 82 двори “нововписаних” до козацького стану, “кои жодних войскових служб неотбужают, только всякіе работизни в подданстве сотнику робят”. 109 дворів залишилося після втекших селян, що втекли, в Останицькій сотні. В ній, у селах Опанасівка й Семеренки, кілька посполитих, “грунтов никаких” не маючи, здобували “пропитание... от зажону” (тобто найманою працею)⁵⁶.

3. Соціальна ситуація на слободах.

Нові явища в структурі проміжних груп

Поширеним явищем стало на Лівобережжі й Слобожанщині перетворення на “владельческих” посполитих переселенців з інших районів України, а також Росії, Білорусії, Грузії, Молдавії

й т. д. Особливо багато людності мігрувало на лівий берег Дніпра і далі, в слобідські полки, з Правобережної України, частково із західноукраїнських земель, де соціальне й національне гноблення набуло на той час найгрубіших форм і проявів. Так, у “відомостях” центральних установ про посполитих, “бежавших из сел и деревень” різних регіонів України, котрі оселилися на території Лівобережних полків, називаються сотні прізвищ селян (1738)⁵⁷. “Реєстр переселенців” з Правобережжя, а також з інших полків у межі Лубенського полку містить конкретний матеріал, що дає уявлення про те, хто саме прибув сюди в 40-х роках, яким було їхнє становище. З документа, зокрема, видно, що багато переселенців не змогли здобути на новому місці землі: у них “...никаких грунтов не имеется”⁵⁸. Заснування прибулими з інших територій нових населених пунктів — “слобід” — досить часто відбувалося з відома царського уряду і під наглядом місцевих чиновників⁵⁹. В одчому з розпоряджень старшинської адміністрації 1744 р. йшлося про спеціальне відведення для селян і козаків, які переселилися з Правобережної України, “пахотных и сенокосных земель” та звільнення їх “от податей на 3 года”⁶⁰.

Як же практично здійснювалося освоєння та заселення слободи чи хутора? Зокрема, в Переяславському пєлку “разного звания люде, купивши гребелку или шмат земли, а другіе давши на церков рублей два или тры, построили хуторы и заведши коло тих хуторов кошары и другие заводы... и немалые слободы осадилы” на “свободных степях”. При цьому одні з господарів мали письмовий дозвід на користування новопрдбаною землею, інші ж — “без жадних крепостей (тут: документів. — О. Г.) оними” володіли (1732—1735)⁶¹. Часто-густо мажновладці, приймаючи прибулих людей, надавали їм, за згодою, земельні ділянки, житло, деяке майно. Таких на певний строк звільняли від виконання будь-яких повинностей — доки вони обживалися на новому місці (як правило, від 1-го до 10 років). Селянин, який не став ще міцно на ноги при власному господарстві, не міг бути вигідним об'єктом експлуатації. Наприклад, генеральний підскарбій Я. Маркович у своєму маєтку — с. Перервинці (Лубенський полк) — наказував управляючому: “Прихожим до году давать свободы” (1733 р.)⁶². Нерідко траплялося, що старшини спеціально купляли “кгрунти” під слободи, а потім заохочували жити на них людей. Так, зокрема, на початку століття робив старшина Василь Зелененко при заснуванні сл. Бадсеї (Полтавський полк) 1712 р., уже від гетьмана Скоропадського, він одержав універсал, де започаткована у такий спосіб собода

фігурує як новий маєток⁶³. Інколи таке “оселення” козаків старшиною викликало неабияке незадоволення російського уряду і зумовлювало відповідну протидію з його боку⁶⁴. Серед переселенців могли бути як селяни, так і міщани, козаки, підсусідки, а також представники інших соціальних груп і прошарків. Оселившись на угіддях земельного магната, вони тим самим підпадали під його особисту владу, ставали перед ним практично беззахисні. Одним із свідчень цього можуть бути ганебні вчинки миргородського полковника Капніста щодо переселенців, зокрема й козаків, з Правобережжя, які від нього “понесли крайніи обиди и разоренія”. Їх він гнабував, безпідставно тримав “под караулом”, “отягощал своими податями”. Багато хто з цих людей не витримував і втікав назад у “Полшу безвестно”. Інколи, ігноруючи спеціальні дозволи царського уряду, цей високопоставлений можновладець забороняв переселенцям освоювати незайняті землі і карав їх за непослух. “...Полковник миргородській Капніст, — зазначається в одному з документів, — по Заднепром на собственной государственной земли” умишленно... [без] указу отняв от тамошних жителей многие пахотные земле, леса и паселив себе слободы, а именно первая слобода прозванная Свиная”, другая Чернечая Гребля, третья Начутце... да пасел (посів, зайняв. — О.Г.) три футори”, поблизу яких було “поля рабочего и сенокосов верст на двадцать”. Подібним чином діяли й інші урядники миргородського полку (1748 р.)⁶⁵.

Перепис Харківського полку 1732 р. зафіксував у слободі Кременна такий факт: поселяни виконували на полковника Л.Іванова відробіток у розмірі двох днів на тиждень: “Першое пашут, второе жнут, третья прудят мелницу...”⁶⁶. У цьому ж полку по два дні на тиждень працювали на свого власника й жителі слободи Зуков⁶⁷.

За непокору “панові” або відмову виконувати повинності після закінчення “слободних років” колишніх переселенців жорстоко карали, проганял* із землі можновладця, якою вони користувалися. Водночас права окремих державців на слободи досить ретельно оберігалися старшинською адміністрацією. Зокрема, в кількох гетьманських універсалах чернігівській старшині заборонялося втручатися у взаємовідносини землевласника та

* Тут цікавою для постановки питання є згадка про земельну власність царя в межах українського регіону.

** Мабуть, можна припустити, що спочатку тут було місце, де розводили й вигодовували свиней.

“його” слободян, збирати з останніх різного роду збори та вимагати від них “послушенства” на свою користь (1731 р.)⁶⁸.

Що ж являло собою населення слобід у соціальному та майновому відношеннях після кількох років їх існування? Воно могло бути досить строкатим. Про це, наприклад, свідчить опис слободи Клочківки (Харківський полк, 1732 р.). У ній проживало 14 душ чоловічої статі козаків, 12 підсусідків, 2 робітники, 76 козацьких підпомічників. Піддані, — а їх загалом налічувалося понад 100, — належали різним землевласникам: харківському полковнику Квітці, сотнику Ковалевському, капітану Бестужеву, старшинській вдові, монастиреві⁶⁹. Зауважимо, що, проводячи переписи населення в Харківському полку, місцева влада вимагала від обліковців: новоприбулих підданих і козаків “причислять з протчими”, відповідно до їхнього стану⁷⁰. У слободах Жадова і Камінська (Лівобережжя) мешкало 1731 р. 30 “можніх пахотніх”, 35 “средніх пахотніх”, 59 “последніх пахотніх” селян і 71 бобиль “без ґрунтов”⁷¹.

З наведених прикладів видно, що серед населення слобід відбувалися соціальні процеси загального на той час характеру: поглиблювалася майнова нерівність, зростала інтенсивність феодальної експлуатації поселенців.

Говорячи про зміни в соціальній структурі селянства Лівобережної й Слобідської України, слід згадати й про невелику групу так званих відписних посполитих, становище яких у різних районах не було однаковим. Часто відписними на царський двір (чи сім'ю) селяни ставали тоді, коли маєтності, де вони мешкали, з якихось причин (суперечка між власниками, “неправильне” їх набуття тощо) відбирались у попереднього можновладця, а залежні від нього люди деякий час “по отобрании состоялы свободными без всякого в казну платежа”⁷². Виходячи з цього, вчені в спеціальних працях з історії селянства й висвітлювали їх статус (хоч і досить побіжно) саме в такому аспекті. Але дійсність тогочасного життя, як правило, не вкладалася у такі рамки і нерідко демонструвала складніші ситуації та реалії.

Згідно з царським указом 1730 р. створювалася Канцелярія конфіскації, якій наказувалося у своєму підпорядкуванні “иметь все описные за вины и за доимки и за штрафы и выморочные деревни, земли, дворы, заводы, лавки и всякия пожитки...”. У зв'язку з цим уряд вимагав описати і підрахувати всі маєтності такої категорії, визначити кількість душ чоловічої статі, яких, з'ясувати які податки платили та ювинності виконували селяни, скільки худоби й “пожитков” вони мали. Позбавлялися своїх маєтків і платежів з них

“плуты и похитители государственных казенных денег”, “народные грабители и несправедные суди”, порушники державного законодавства, а також інші злочинці⁷³.

Незважаючи на царські укази і заборони адміністрації, окремі представники влади на місцях примушували відписних посполитих “всякия работы работать”, ставилися до них як до власних підданих (відбирали собі певну частину хліба, худоби, птиці тощо). При цьому вони приховували від уряду дані про наявність таких селян і не давали про них правдивих відомостей⁷⁴.

Невеликі групи відписних існували в містах, містечках, селах і навіть хуторах. Так, в Охтирському полку 1740 р. вони проживали в 1 містечку та 10 селах (загалом понад 600 дворів). Певний час, згідно з царським указом від 26 лютого 1736 р., з них збирали різні податки в “государеву” скарбницю. Згодом вони почали виконувати на користь держави всілякі повинності, які раніше вимагав від них їхній землевласник⁷⁵.

На Лівобережжі, у місті Переяславі, джерело зафіксувало в 1740 р. 9 дворів відписних підданих, причому всі вони були “весьма нищетные”. З них передбачалося брати грошовий “оклад” у розмірі 4 крб. З відписних жителів с.Стовп'яги та хутора Даран, також “весьма нищетных”, взагалі нічого було взяти, бо ті не мали навіть орної землі і всі разом могли тримати протягом року лише одного коня⁷⁶.

Отже, непевність становища відписних селян призводила врешті-решт до того, що їх експлуатувала як феодална держава, царська родина, так і окремі старшини. Вид “послушенства” та правовий статус такої групи посполитих відзначалися несталистю.

З другої чверті XVIII ст. набрало поширення юридичне оформлення деяких представників проміжних груп на селі, скажімо підсусідків, в окремі податні категорії населення з обов'язковим виконанням ними різного роду “послушенства” і “роботизн”. Водночас зростає залежність їх не лише від якихось конкретних осіб, а й від держави в цілому. Поступово з джерел зникають згадки про захребетників і городників (загородників). Бобилі все далі відходять від землеробства, втрачаючи під тиском соціального гноблення останні клаптики орної землі. Як уже зазначалося, в Шептаківській волості 1731 р. “по селам” мешкало близько 800 бобилів, і всі вони були без “грунтів”.

У першій половині століття строкатішим стає склад підсусідків. Вони в тогочасних документах головним чином розподілялися на такі розряди: “подсоседки козаціє, которіє в чужих хатах живут, своего грунта не имеют, кормлячися з зажону и

другой роботизни”; колишні “скупленные козаки”; “убогие з заработков питающиеся”; “были козаками и, попродавши свои грунты, на них же грунтах живут, а от консистентов остг отся волни”; “з мужиков, а живут в дворах чина козачего, их угодиями”. Особливо трагічною була доля тих “многих”, які, “остазяя свои пахотныя и другия земли, бродят из места на другое ... остаются навсегда без грунтов, под именем подсосодков, работая лениво за корм и напой вином”⁷⁷. У матеріалах “Екстракта о Слободских полках” 1734 р. відзначалося, що в Харківському полку “подсоседки собственных своих грунтов и никак х угодий не имеют, а живут во старшинских и казачьих и подпомощичих домах при пасаках, при скоцких и овчарных и винокуренных заводах и при мельницах и пропитания имеют от своего зарабатывания”. В Ізюмському полку “за подсоседками прежде сего во владении земель и никаких угодий не было и ныне нет для того, что оные за крайнею своею скудностію проживает в чужих дворах и имеет пропитание работаю”⁷⁸.

Про поширення підсусідництва на Лівобережжі маємо такі порівняльні дані (див. табл. 1)⁷⁹.

Таблиця 1

Чисельність підсусідків на Лівобережній Україні за матеріалами ревізій 1724-го і 1751-го років

Назва полку	Кількість підсусідків за даними ревізії 1724 р.	Кількість підсусідків за даними ревізії 1751 р.	
		“кінні”	“піші”
Лубенський	1283	151	681
Стародубський	933	605	1869
Київський*	156	280	552
Полтавський	52	899	898
Прилуцький	969	657	1344
Гадяцький	555	99	230
Миргородський	58	86	362
Ніжинський*	1143	653	1381
Чернігівський*	1899	958	2368
Переяславський*	412	636	1286
Всього	7560	4534	10971

* За іншими даними, в 1751 р. у Київському полку зафіксовано 1246 підсусідків, Ніжинському — 3623, Чернігівському — 4409, Переяславському — 2281 (ЦДІА України, ф.51, оп. 1, спр. 713, арк. 3).

Як видно з таблиці, протягом 27 років у Лівобережній Україні в цілому кількіс ь підсусідків зроста більш як удвічі.

На Слобідській Україні в 1732 р. у Харківському полку налічувалося 580 підсусідків (або 3,28 % загальної кількості козаків, підпомічників і “свойственников”), в Сумському — 3207 (18,2 %), в Охтирському — 1631 (6,3 %), в Ізюмському — 7560 (48,6 %). Загалом у 4-х полках мешкало 12978 підсусідків (6 %) ⁸⁰.

У першій половині століття старшинські й монастирські підсусідки здебільшого вже не мали власного житла, особистого господарства й забезпечували своє існування щоденною “роботизною”. Так, у Стародубському полку бунчуковий товариш І. Журавка примушував підсусідків “ежеденно всякіе роботизни ему” відбувати (1747 р.) ⁸¹.

Право розпоряджатися підсусідками закріплювалося за можновладцями царськими грамотами, гетьманськими універсалами, “листами” полковників, розпорядженнями Генеральної військової канцелярії і т. д. Цікавим щодо цього є “лист” черняхівського полковника С. І. Томари, яким підтверджувалися права полкового судді І. Берла на його маєтки: “Люде зась в своих хатах жиющие, а по двору его, пана суде, наслуговуючи здавна... як пред сим до двору его належали сами, так и потомкове оних албо хто в тих хатах по их жити будет, ему... жоне и наследником его под-существовати меют и наслуговати” (1711 р.) ⁸². Як бачимо, полковницький лист офіційно узаконив “спадкове підсусідництво” з обов’язковим виконанням повинностей на користь державця.

У дещо іншому становищі перебували козацькі й посполитські підсусідки. Мало того що вони потрапляли в особисту залежність до розбагатілого козака, селянина чи міщанина, їх нерідко примушували до “відбування послушенства” й ще на старшинську адміністрацію. Наприклад, ставленик Петра І — ніжинський полковник П. Толстой у 1725 р. за указом Мало-російської колегії надав “на уряд” полковому писареві Л. Гроновському с. Кропивне “зо всемы мужикамы и подсосудками, которие з мужиков, а живут в дворах чина козачого” ⁸³. Гетьман Д. Апостол в універсалі на маєтності бунчуковому товаришеві І. Тарасевичу вказував, що останньому “подсосудки козачие... повинни всякое подданическое отдавать послушенство и повиновение” (1730 р.) ⁸⁴. Козацьких підсусідків зобов’язували також виконувати повинності на користь монастирів. Зокрема, універсал гетьмана І. Мазепи 1704 р. забороняв козакам с. Мороське “приховувати” підсусідків від “роботизн” на Київський Софійський монастир ⁸⁵.

Крім усього цього, слід відзначити й таке: в гонитві за наживою окремі представники старшинської адміністрації часто-густо зловживали службовим становищем і владою щодо “чужих” підсусідків. Так, бунчуковий товариш І. Коронець у 1740 р. скаржився на київського полкового писаря І. Понорського за те, що той у його підсусідків відбирав коней, грошей не платив, а їх самих повигонив з “хат короппцевих” до власних “мужиков”⁸⁶. Один із сотників Київського полку С. Мандрика повідомляв про пограбування свого підсусідка С. Коломійця “дворовими слугами” військового канцеляриста Павловського (1749 р.)⁸⁷. Подібних прикладів можна навести дуже багато, практично по всіх лівобережних і слобідських полках.

Звертає на себе увагу й той факт, що вже на початку XVIII ст. та надалі перехід у козацькі, а тим більше посполитські підсусідки не завжди рятував тих, хто змушений був піти на такий крок, від виконання державних повинностей. Про це переконливо свідчить універсал гетьманча І. Мазепи 1701 р. в якому зокрема написано: “Подсоседы, которые свои хаты попродавши, в козацких живут, а свои кгрунта маот и онимы пожиткуот, теды такие абы не заслоняючися козацкою обороною, компанейцов кормили и во вшеляких подданских повинностях з громадою конечно тянули”⁸⁸. Звільнялися від “подданських тяжаров” за гетьманським універсалом лише ті, хто, в “козацких хатах живучи, жадних своих кгрунтов не маот, а тилко на услуже господаров своих будучих, самим у людей заработком живятся”⁸⁹. Царський указ від 16 квітня 1723 р. передбачав повсюдне стягування державних поборів із підсусідків⁹⁰. Добиваючися зменшення кількості людей, які не сплачували податків, цариця Анна Іоанівна 8 серпня 1734 р. також оголосила, що податки на державу мусять сплачувати всі, зокрема й підсусідки. “Ревизию в Малой России, — сказано в її указі, — дворового числа казаков и посполитых и подсоседков и прочих, в нынешнем 1734 г. учинить вновь, чтобы обыватели во всяких общенародных повинностях были уравнены Подсоседков козацких и мужичих, також владелческих и духовного и мирскаго цина, которые на кгрунтах живут и мастеровых всякого звания людей, по той учиненной вновь ревизии положить же в оклад и велеть платить против других по пропорции пожитков”⁹¹.

Щоб виявити підсусідків, які не виконували “общенародные” повинності, і примусити їх відробляти на державу, у 30-х роках і пізніше неодноразово проводилися спеціальні “следствия”. Зокрема такого роду захід було влаштовано у 1739 р. в Новгородській сотні (Стародубський полк). Наслідком його стало рішучіше

притягування цієї категорії сільського населення до виконання державних повинностей нарівні з іншими посполитими⁹².

Протягом усього XVIII ст. прискореними темпами йшов процес поглиблення майнової нерівності підсусідків, їх поступового закріпачення, внаслідок чого вони ставали дедалі безправнішою соціальною групою населення. Досить поширеними в той період були факти розорення, покарання і навіть вбивства підсусідків можновладцями. "Відомість" 1729 р. по Прилуцькому полку називає такі категорії підсусідків: возможные, убогие, весьма убогие, весьма нищетные, крайне убогие на земле помещицы⁹³. В Ніжинському полку з усіх 2723 приватновласницьких і козацьких підсусідків велику худобу (коні, бики, воли тощо) мали тільки 632, а з усіх 1689 посполитських — 120. Причому на 752 підсусідки, що володіли такою худобою, її припадало лише 990 голів (1737 р.)⁹⁴.

Проте, незважаючи на все це, масовий перехід у підсусідництво продовжувався. Царський уряд і старшинська адміністрація вживали рішучих заходів проти погирчання такого явища. Зокрема, негативно до підсусідництва ставився гетьман І. Скоропадський. Він наказував заможним господарям у людей, котрі йшли від них у підсусідки до козаків чи селян, забирати майно. Неодноразово представники різних рангів старшинської адміністрації проводили в лівобережних і слобідських полках "слідства" з приводу правомірності переходів у підсусідництво й виходу з нього та виконання цією групою населення державних "служб" і повинностей⁹⁵. Дедалі частіше поставали питання про "самовольные уходы" і розшуки "беглых" підсусідків військових товаришів, сотників, полкових писарів та ін.⁹⁶

Таким чином, можна констатувати: на середину XVIII ст. найчисленнішими групами серед сільського населення стали приватні й монастирські посполиті. Причому, враховуючи той факт, що з кінця 20-х років монастирська велика земельна власність, шляхи її набуття починають обмежуватися центральними та місцевими органами влади, потенційні можливості духовенства безперервно збільшувати кількість селян падають. Значно зменшується відсоток дворів у рангових, магістратських, ратушних і вільних військових маєтностях. Фактично зникають такі проміжні групи сільської людності, як захребетники та городники. Але водночас на Слобожанщині формується нова суспільна категорія — однодвірці. Набувають чіткішого юридичного визначення підсусідки, бобилі. Помітне зростання найманої праці в народному господарстві свідчило про якісні базисні зрушення в соціальних відносинах та економіці обох регіонів.

Розділ III

Структурні зміни в середовищі сільського населення (друга половина XVIII ст.)

1. Новий період соціальної еволюції

Даючи загальну характеристику другої половини XVIII ст. в історії Лівобережжя та Слобожанщини, слід зазначити: настав завершальний етап феодалізації суспільних відносин у цих регіонах, що, зокрема, дістало своє втілення і в закріпаченні селянства. Складність і неоднозначність цих процесів полягала в тому, що одночасно з ними дедалі виразніше проявлялися ознаки укладу, який вже базувався на приватній власності на землю та засоби виробництва. Супроводжувалося все це зміною у співвідношенні між підневільною та найманою працею, поглибленням станового розшарування і майнової нерівності в суспільстві, посиленням товаризації народного господарства. Тому боротьба порядків, утвердження яких тоді щойно завершувалося, з буржуазними тенденціями розвитку наклала своєрідний відбиток на подальшу долю українського селянства.

Виразнішому уявленню про місце селян у суспільному поступі сприятимуть деякі узагальнюючі дані та бодай побіжна характеристика основних рис тогочасного життя. Так, 1782 р. в Київському, Новгород-Сіверському й Чернігівському намісництвах загалом налічувалося всього 8271 населений пункт, у тому числі 33 міста, 89 містечок та 8149 сіл, слобід і хуторів з н. селенням 1 144 015 душ чоловічої статі (крім дворян). Причому найбільше сіл, слобід і хуторів існувало в Київському намісництві (3857)*, а в Новгород-Сіверському та Чернігівському їх було приблизно порівну (трохи більше 2,1 тис)¹. В Слобідській Україні

* "Сокращенное особенное географическое описание" Київського намісництва 1787 р. зафіксувало 1401 село і хутір // ЦДІА України, ф. 193, оп. 2, спр. 303, арк. 4; Описи Київського намісництва 70—80-х років XVIII ст. — К., 1989. — С. 283.

наприкінці XVIII ст. налічувалося 19 міст, понад 1 тис. сіл і слобід, 2,1 тис. хуторів, де загалом проживало близько 1 млн. чол.² Отже, кількість сільських поселень на території обох регіонів була досить значною. Порівнявши щойно наведені дані по Слобожанщині, відповідними показниками у цьому ж регіоні наприкінці XVII ст. (232 міста й села з 250 тис. чол.), побачимо: фактично за 100 років людність тут кількісно зросла ~ 4 рази. На Лівобережжі лише з 30-х років* по 1782-й р. жителів стало більше приблизно в 1,5 рази. При цьому дослідники відзначають у цілому однакові темпи середньорічного приросту як селянства, так і козацтва (до юридичного оформлення кріпацтва в 1783 р.)³.

Більшість жителів були, зрозуміло, селянами. Так, за матеріалами ревізії 1763—1764 років в Лівобережній Україні вони становили 58 % усього населення, козаки — близько 31 %, представники інших верств — 11 %. Дані перепису 1782 р. свідчать, що це співвідношення помітно не змінилося (селяни — 59 %, козаки — 33 %, інші — 8 %). Відсоток “малоросійського” міщанства та купецтва в основному досягав 3. Причому тут лише 2 % населення звільнялося від сплати податків. Слід відзначити, що загалом по Росії на той час (IV ревізія) приватні й державні селяни (без “вільних поселен” — 6 %) становили 88 %, а міщани й купці також 3 %⁴.

У другій половині XVIII ст. тривав інтенсивний процес дальшого наступу на особисту свободу посполитих і рядових козаків, що діставав свій вияв насамперед у прикріпленні їх до землі й обмеженні (пізніше — скасуванні) вільних переходів. При цьому дедалі частіше можновладці посилялися на юридичні норми Литовського статуту. Зокрема, в 1752 р. генеральні старшини С. Кочубей, М. Скоропадський, А. Безбородко, М. Ханенко та деякі інші звернулися до гетьмана К. Розумовського з “донесенням”, у якому просили відповідно до розділів 3, 9, 12 “малоросійским правам книги Статута” заборонити “владельчески н[аслед]ственным по отцам і матерям подданним і вислуженним или положенным и яким колвек образом нажитим... отходити от своих владельцев к другим на житте, і таких бегающих возвращать в прежнее владение узаконено”⁵. А коли б хто переховував біглих

* Згідно з “церковною відомістю та даними ревізій, на “Гетьманщині” тоді проживало до 103 тис. душ чоловічої статі // Описание документов и дел, хранящихся в архиве Синода за 1740 год. — СПб., 1908. — С. 891—902; Махнова Г. П. Чисельність і склад українського населення Росії в 60-х рр. XVIII ст. // Укр. іст. журн. — 1965. — № 2. — С. 112.

селян, таких вони вимагали штрафувати. Тут, мабуть, варто навести й мотивацію такого прохання старшини, бо вона, по-перше, виражала офіційну позицію гетьманського правління, а по-друге, була досить типовою для подібного роду випадків (втеч приватних селян). "А ныне в Малой России многие, — зазначалося далі в документі, — виступя, і упривилеованных прав, і разних владений посполитіе подданіе владелческіе бегают с мест своих с женами, детми і пожитками, а другіе владелци такових чужого владения подданных принимают к себе в подданство в отменнім права, да теж бегающие с места на место посполитіе, не имея нигде постоянного и твердого жилья ж, точию от надлежащих владелцам повинностей, но і от податей народных і всяких с. и. в. должностей прочь отбивают, а протчій обиватели, на своих местах оставшиесь, і за тех беглецов несут все с крайнею тяжестию, также те ж шатаючиесь переходци, беглецы, сискуя способы такими побегамі приближением к границам, бегают тайно і в чужие государства, как-то: в Полскую і Тур[ецкую] [б]лизкіе і пограничніе области с убитком народного состояния, а особливо і внутрь Россіи [в] разніе места бегают же, как-то: в слободскіе полки і новонаселяючиесь в Великои Россіи слободи, притом і на земле запорожских козаков, где они, запорожскіе козаки, населяли і селять малороссійскими людьми слободи немалым числом дворов, і от такова побегу и нетвердого життя в Малой Россіи обивателей в городах, селах і деревнях малороссійского народа великое умаление произійшло, і от времени до времени более происходит"⁶.

Як бачимо, джерело в черговий раз зафіксувало: 1) масовість переходів чи втеч селян на Лівобережжі в середині століття; 2) основні напрямки їх міграції: Правобережжя, Слобожанщина, південь України, центральні райони Росії; 3) негативний вплив міграційних процесів на розвиток місцевого господарства. До речі, останній аспект донедавна, як правило, випадав з поля зору сучасних дослідників і подавав в їх працях головним чином у позитивному плані — під кутом зору активізації класової боротьби й загострення соціальних антагонізмів.

Як конкретно й коли відповів гетьман К. Розумовський на "донесення" представників панівної верхівки, невідомо. Однак пізніше 22 квітня 1760 р. він видав спеціальний універсал, у якому чітко простежується вплив вищенаведеного

документа. Гетьман, зокрема, наказував, щоб посполиті, переходячи з однієї маєтності в іншу, не забирали з собою майна, нажитого на землі "свого" власника. "Чужим" господарям заборонялося приймати до себе таких селян під загрозою сплати значного штрафу. Змінювати місце проживання їм дозволялось лише за письмової згоди державця, в залежності якого вони перед цим перебували. Щоправда, в універсалі передбачалося право посполитих при "упертості" чи небажанні можновладців видавати відповідні письмові дозволи звертатися за ними в місцеві органи влади⁷. Того ж таки року Розумовський видав ще один "ордер" про заборону переходів селян з Лівобережної України в Нову Сербію та повернення тих, що втекли, на попереднє місце проживання.

Тенденція до обмеження особистої незалежності безпосередніх виробників простежувалась і в діях царського уряду Росії, які мали прямий вплив на соціальну політику в межах обох українських регіонів. Так, у 60-і роки були законодавчо закріплені права великих землевласників відправляти залежних селян "за передерзости" (без суду і слідства) на каторжні роботи у Сибір на поселення, віддавати їх на власний розсуд і в будь-який час у рекрути⁸. Посполитим же під загрозою суворої кари заборонялося скаржитись на поміщиків⁹. Приблизно тоді ж вищі органи влади відпрацьовували заходи, які б з метою недопущення втрат робочої сили у володіннях землевласників регламентували селянські відходи на заробітки і промисли¹⁰.

1764 р., остаточно ліквідувавши інститут гетьманства в Україні*, Катерина II передала новопризначеному генерал-губернаторові П. О. Рум'янцеву секретну інструкцію до управління краєм. В ній, між іншим, пропонувалося всіма "удобовозможними способами" припинити переходи селян, розмежувати функції "перепутаного и перемешанного там правления воинского с гражданским", пильно наглядати за економікою та сприяти збільшенню податків з населення. Для успішного виконання всіх тих завдань генерал-губернаторові радилося "искусно изворачиваться" та "иметь и волчьи зубы, и лисий хвост". Проте

* Формальним приводом (окрім політичної причини) до цього послужила подача К. Г. Розумовським від "імені" українського "шляхетства" безпосередньо імператриці "прошення" про успадкування гетьманського титулу в його роду. Цей вчинок страшенно налякав Катерину II, і тому вона примусила брата колишнього фаворита Єлизавети Петрівни взагалі відмовитися від гетьманського "уряду".

оцінювати інструкцію однозначно негативно, як це інколи робилося в радянській історіографії, було б, на наш погляд, неправильно. Адже в ній існували й пункти про обмеження безборонного розкрадання казенних прибутків і земель (п. 5); перевищення вивозу товарів над їх ввозом; заміну "грошової" торгівлі з Туреччиною сіллю натуральним обміном" (п. 6); збереження лісів (п. 9); поліпшення та розширення водних шляхів (п. 11) тощо¹¹. І хоч головним чином усі ці заходи планувалося здійснювати не стільки задля корінного населення, скільки в загальноімперських та фіскальних інтересах, вони певною мірою мали позитивно вплинути на розвиток господарства України.

В цілому ж, наголосимо на цьому ще раз, у ставленні Катерини II до суспільно-політичного устрою України знаходила свій переконливий вияв її великодержавна, колоніальна політика, спрямована на поступову і, слід додати, обережну русифікацію корінного населення. Вона хотіла, щоб місцеві жителі "обрусіли і перестали б дивитися, неначе вовки в ліс". Скасовуючи ж уряд гетьманства, Катерина II хотіла одного: щоб і пов'язані з ним часи, і сама назва "гетьман" зникли назавжди¹². Та, обурюючись діями імператриці, зауважимо принагідно, що син останнього гетьмана — сенатор О. К. Розумовський (1748—1822 рр.) також був прихильником русифікації національних районів Російської держави.

1772 р. вже Малоросійська колегія в указі Переяславській полковій канцелярії знову порушує питання про вжиття заходів проти втеч селян з Лівобережжя на територію Запорозької Січі й Новоросії. Конкретно урядовці з Малоросійської колегії вимагали: "...Чтоб никто отнюдь как с посполитого народа, так и ис козаков (!) в отменость висшеписаних указов побегов не чинили. Для чего от полковой канцелярии, зделав везде по заставам сроеое повеление, чтоб таковых бегающих отнюдь пропускаемо не било и наблюдать того накрепко самим полковым канцеляриям, сотеним правлениям обще с учреждении нине от полковых канцелярий и от предводителей особими смотрителми, опасаясь, ежели впредь коллегии доидет о пропуске где-либо на заставах таковых бегающих, самим присудствующим и смотрителям ответа и тяжчаишова штрафа, и ежели где увидано будет о побеге из жителей здешних к поселению куда-либо без отпусков и пашепортов, за такими тотчас посылать команды для забратія их под караул и представлєнія в полковіе канцелярії, в коих

¹¹ Тут, очевидно, йдеться про збереження валюти.

оних допрашувати, куди они і по чиему підговору уходить намырени били і представляя о том к резолюції колегії, а между тем, семейство их [с] скотом і имуществом отдавать на прежніє жилища, а самих ходыев и виновнейших к тому побегу держать под караулом до воспоследованіи от колегії по представленіи об них резолюцій"¹³.

Як бачимо, процитований документ дуже важливий для повнішого розуміння всієї системи заборони переходів та переслідувань за них не тільки збіглих селян і козаків, а й тих, хто агітував їх до цього.

1775 р. царський уряд видає новий указ, який стосувався як біглих у цілому, так і конкретних груп державних посполитих. "Всем вообщє беглым, — наголошувалось у ньому, — как государственным, или дворцовым, или экономическим, или приписным к заводам крестьянам и из городов всякого звания людям, кои отлучились самовольно из своих мест, или жилищ, объявляем всемилостивейшее прощєніє, лишь бы только явились к тем местам, или селєніям, куда каждый принадлежит, в течєніи 1775 и будущаго 1776 года"¹⁴.

Отже, незважаючи на всі раніше прийняті постанови про заборону (чи обмеження) переходів, біглих посполитих ще раз "всемилостивейше" прощали і прагнули "напоумити" протягом двох років повернутися на попереднє місце проживання, тобто в маєтки своїх землевласників. Це були фактично останні реверанси "освіченої" імператриці в бік підлеглого простого люду: наближався 1783-й рік — рік остаточної заборони переходів селян з місця на місце та юридичного оформлення кріпосного права на Лівобережжі й Слобожанщині. Одночасно з цим указом від 3 травня Катерина II законодавчо — "одним розчерком пера" — затвердила поділ усього українського населення на стани, причому в тому вигляді, що його зафіксувала проведена перед цим ревізія 1782 р.

А ще через деякий час указом від 21 квітня 1785 р. на українську старшину поширювалася чинність "Грамоты на права, вольности и преимущества благородного российского дворянства"¹⁵. Міські жителі також ставилися в більш привілейоване становище, ніж сільські (головним чином це стосувалося патриціату й частково міщанства). Згідно з "Грамотою на права и выгоды городам Российской империи" (21 квітня 1785 р.), за жителями міст закріплювалися й охоронялися законом "собственность и владение, что кому по справедливости и законно принадлежит, как движимое, так и недвижимое". Селяни такого права вже не мали.

Однією з характерних рис соціально-економічного розвитку Лівобережної й Слобідської України стала поступова заміна натуральних податків грошовими, причому помітною була тенденція до швидкого зростання останніх на користь скарбниці. Так, ще до 1765 р. не існувало чітко регламентованого державного податку. Він стягувався як натурою, так і грошми, то збільшуючись, то зменшуючись (відповідно до умов і господарських можливостей самих посполитих). 1765 р. було запроваджено так званий рубльовий оклад, якому підлягали всі двори селян, міщан, козаків-підпомічників, а також підсусідки. За указом же 1783 р. обкладалися вже все посполите населення чоловічої статі та рядове козацтво: міщани платили по 70 коп., казені, замість робіт, і монастирські — по 1 крб. на рік, а козаки “на содержание военной их службы, вместо прежних неуравнительных поборов, зависивших от воли начальства”, — по 1 крб. 20 коп. “...В помещичьих деревнях, — зазначалося далі в указі, — подробную разкладку установленных с крестьян их податей оставить на распоряжение помещиков по лучшему их хозяйственному усмотрению”¹⁶.

Результати такої, з дозволу сказати, реформи перевершили всі сподівання царських сановників: лише з населення Лівобережної України державна скарбниця замість попередніх 393,4 тис. крб. після 1783 р. почала збирати 1 млн. 195 тис. крб. на рік¹⁷.

З 1797 р. відповідно до урядового розпорядження у межах реорганізованих Київського, Новгород-Сіверського, Чернігівського та Харківського намісництв загальнодержавний податок хлібом також замінявся на грошовий¹⁸.

Такими були найголовніші тенденції соціального розвитку тогочасного суспільства на території обох регіонів. Певні зміни сталися і в становищі кожної окремої групи селян. Розглянемо їх конкретніше.

2. Кріпосні посполиті й джерела їх поповнення

У другій половині XVIII ст. кількість селян, що перебували в приватному володінні, помітно зростає. За даними ревізії 1782 р., тільки в Київському намісництві налічувалося близько 151 тис. “поміщицьких” селян чоловічої статі, у Чернігівському — 293 тис.¹⁹ Згідно з матеріалами V ревізії (1795 р.) таких у межах майбутніх Чернігівської та Полтавської губерній мешкало відповідно

* Тобто фактично на території Малоросійської губернії, яку в 1802 р. було поділено на Чернігівську та Полтавську губернії.

249 тис. і 287 тис. осіб (або 52 % і 44 % всіх селян)²⁰. На Слобожанщині їх кількість збільшилася із 115 тис. у 1773 р. до 179 тис. у 1791 р., що становило відповідно 36 % і 44 % від загальної чисельності населення регіону²¹. В 1795 р. на території Харківської губернії мешкало вже 188,4 тис. таких селян чоловічої статі²².

Це пояснювалося кількома причинами. Насамперед зростання даної категорії поселенців відбувалося за рахунок природного приросту, котрий на Лівобережжі й Слобожанщині був досить високим, бо в цілому перевищував середньорічні показники по Російській державі. Щоправда, запровадження кріпосного права тут негативно позначилося на демографічній ситуації. Законодавчий акт царського уряду від 3 травня 1783 р. викликав великі міграції корінних жителів на сусідні родючі землі Війська Донського та Новоросії, а також частково в межі Астраханської, Воронезької, Оренбурзької й Казанської губерній. Так, за даними ревізії 1761 р. в Області Війська Донського проживало трохи більше 20 тис. душ чоловічої статі українського походження, у 1782 р. — близько 27 тис., а в 1795 р. — вже 58,5 тис. душ чол. статі²³. Освоюючи нові землі, українські селяни поширювали свою рідну мову, побут і звичаї. Навіть на сучасному етапі етнічного розвитку — після багатьох десятиріч панування тут русифікаторських процесів — значна частина населення колишньої Новоросії, що нині закономірно входить до складу нашої держави, говорить українською мовою (її східноукраїнським діалектом).

Та головним джерелом поповнення категорії приватних (а пізніше — кріпосних) селян у другій половині XVIII ст. стали представники інших соціальних груп чи станів. На кінець століття земельні фонди з вільними військовими, ранговими, ратушними чи магістратськими посполитими практично вичерпалися. Тому широкого розмаху набрало закріпачення козацтва, як особливо вигідного об'єкта для експлуатації (наявність певної кількості землі й на ній власної оселі, особистого реманенту та робочої худоби тощо). В цьому процесі чітко простежувався подальший розподіл безпосередніх виробників між землевласниками.

Ось деякі конкретні приклади, що розкривають різні способи поступового закріпачення посполитих і рядових козаків. Жигелі с. Ступаківки (Іваницька сотня, Прилуцький полк) у 1767 р. скаржилися П. О. Румянцеву, що їхній сотник Ф. Свирський, який був одночасно й земським суддею, не мав раніше в сотні ніяких

ні земель, ні угідь, але згодом почав силоміць скуповувати в ній найкращі млини, сіножаті, орні поля, гаї та лісні ділянки. При цьому багатьох козаків він “верстав” у підданих. Скупивши велику кількість козачих “грунтів” і нібито “задовольнившись”, Свирський дозволив і своєму тестю — колишньому сотнику І. Романовичу — набувати землі у Ступаківці. Той також силою скуповував у селі млини, житлові будинки, різні угіддя, а козаків обертав у підданство. При цьому сам процес купівлі-продажу був досить своєрідним: Романович кидав будь-якому з господарів гроші, після чого відбирав у нього і привласнював усе, що тільки хотів. Жителі села протягом кількох років скаржилися на сваволю старшин у Прилуцьку полкову канцелярію, Генеральний і земський суди, однак захисту й порятунку так і не дочекалися²⁴.

1782 р. Палата цивільного суду розглядала “доношеніє” козака В. Сердюка про “насильное его взятіє” військовим товаришем Красовським у свій дім та утримання “под караулом и принуждение быть его подданным” (Чернігівське намісництво)²⁵.

Козачка с. Семипілки (Київське намісництво) Ганна І. Городниченко скаржилася в суд з приводу того, що її чоловіка Павла, який більше десяти років “в разных мастеров обучался котлярского и сапожнического ремесла”, поміщик В. Дараган самочинно, без його відома, записав ще по ревізії 1764 р. в підсусідки і примушував до виконання різних робіт. Коли ж П. Городниченко відмовився відбувати “послушенство”, почав шукати “правду” в урядових установах і хотів переписатися до міщанства, Драганові “люди” схопили козака, “бой и увечье” учинили і “скованого в железах” доставили в панський будинок. Там над ним знущалися й близько одинадцяти тижнів примушували виконувати всілякі “чорні” роботи. Коли ж нарешті суд зайнявся цією справою й чиновники прийшли до поміщика, козак був “уже так умучен, что только чути” живим залишався²⁶.

Засідателі земського суду при Київському намісницькому правлінні Купчинський, Комарецький, Хоменко, Яновський та деякі інші без жодного “следствия” відбирали земельні ділянки у козаків містечка Бориспіль, сіл Бобриця, Іванків, Калита, продавали їх великим землевласникам, а особисто вільних людей перетворювали фактично на кріпаків. Тільки в Іванкові вони “выбросили с ревизийных сказок” до двадцяти козацьких сімей, оформивши їх як підданих різних осіб. Купчинський дійшов до того, що власноручно бив “публично” батогами тих козаків у

с. Калита, котрі не погоджувалися йти в підданство до канцеляриста земського суду Й. Лубенка (1783 р.)²⁷.

Заслугує на увагу й "прошення" закріпачених козаків Стародубського полку на ім'я "малоросійського" губернатора Я. Л. Бакуринського, що являє собою типовий зразок тогочасних документів такого роду (1797 р.). "Предки наши прадеды, деды и отцы, — писали "прохачі", — были бывшего малоросійского полку сотни первой полковой козацки жители повета Стародубского сел Меженик, Лучкович и деревень Невтруев и Гарисловли, владея собственными своими землями, и по казачьему их состоянию служили наряду с прочими того полку козаками, а по них был потомки их состояли в том же звании, козако служили и все повинности по званию своему отбывали до открытыя в Малой Россіи Губерній... Ныне же будучи утесняемы правлением* незаконным в поданство помещицею генеральшею Софією Петровною Волькевичевою-Будлянскою в прописанных селениях і деревнях владение свое имеющею... будучи приневоляемы к работизмам и повинностям крест- тнским, не свойственным козачьему званию; и по крайнему нашему изнеможению к услугам оной помещицы, а затем и происходившим угрозам на нас, жаловались мы бывшего Новгород-Северского наместничества губернатору Жар- ну о не правчльном нас притеснении и притязаний оною Будлянскою к отбыванию ей крестьянских повинностей..."²⁸ Далі козаки посилалися на укази 1723-го, 1738-го, 1740-го років, які певною мірою відбивали козацькі права на землю й станомі привілеї, а також наводили уривок з "рескрипту" від 26 жовтня 1781 р. Катерини II, де "представлена свобода козакам записываться только в купечество и мещанство по городам, а не в крестьянство помещичье...". За цю скаргу на свою поміщицю кілька "главнейших зачинщиков" були "взяты под стражу для допросов"²⁹.

Подібний процес "переведення" козаків і посполитих на статус кріпаків відбувався й на Слобожанщині. Тут, як і на Лівобережжі, він супроводжувався фізичними знущаннями над ними землевласників. Про це, зокрема, свідчать розповіді очевидців про звірства слобідських поміщиків Картухіних, які безсовісно грабували поселян, глумили над ними (80—90-і роки XVIII ст.). Нерідко, бувало, б'ють людину, згадували селяни, а тоді це й розсолом або горілкою поливають доти, доки вона не втрачала свідомість. Далі все повторювалося спочатку. Часто-

* Мається на увазі Малоросійське губернське правління.

густо катований, не витримавши таких мук, помирав. М. А. Картухіна свою прислугу, коли була нею невдоволена, колола голкою або виделкою під нігті³⁰.

Одним з поширених засобів збільшення кількості кріпосних селян стала їх пряма скупівля. Так, 1795 р. в Пирятинському повіті полковий осавул І. Христин "переуступив" власного селянина дворянину — сотенному отаману С. Видушу, а той, у свою чергу, — "господину" секунд-майору С. Савицькому³¹. Кріпака В. Симонова за 90 крб. дворянин Ф. Т. Савицький, житель с. Щабалтасівка (Новгород-Сіверське намісництво), продав військовому товаришу В. Ю. Романовському "во вечное и потомственное владение" (1795 р.)³². Землевласниця М. О. Янова в 1799 р. за 200 крб. "золотою російскою монетою" продала свого посполитого тому ж таки С. Савицькому³³. Така купівля-продаж нерідко приводила до зосередження в руках деяких поміщиків значної кількості прикріплених до землі селян.

Як правило, поміщик, лише за одним своїм бажанням, міг відібрати у свого кріпака землю, а за його працю платив продуктами або часткою врожаю. Козацьку землю поміщики головним чином привласнювали тоді, коли козацьке господарство несвоєчасно сплачувало борги, при переході козака до станів посполитих чи в разі набуття ним ділянки прикріпленого до землі селянина. Як свідчать джерела того часу, практикувалася скупівля "дідичами" за безцінь орних спадкових земель у збіднілого козацтва, що вже не мало ніякої змоги обробляти їх через відсутність і власного реманенту, і тяглової сили. Втративши особисте господарство, посполиті чи козаки змушені були поповнювати контингенти поміщицьких дворових "слуг" і найманих працівників.

Щоб використати підневільну працю якомога інтенсивніше, землевласники вдавалися до різних заходів. Найпоширенішим з них стало збільшення днів відробіткової ренти. Дослідження вітчизняних істориків переконують у тому, що в середині XVIII ст. вона на території Лівобережної й Слобідської України в середньому становила два-три дні на тиждень, а наприкінці століття панщина в більшості сіл досягала вже 4—5 днів на тиждень (у деяких районах навіть більше). Додатковий день, крім терміну, встановленого власником землі, піддані відробляли в рахунок того, що він сплачував за них державний податок³⁴.

В досліджуваний період вже категорично заборонялося залежним селянам вступати в козацькі полки. Якщо раніше

одруження посполитого на козачці нерідко звільняло чоловіка від "общенародных повинностей", то тепер відповідно до розпоряджень старшинської адміністрації, такий шлюб не тільки не полегшував його становища, а, навпаки, — зобов'язував відбувати "послушенство" і козачку та її дітей. Взаємні суперечки, що виникали між кріпаком і його поміщиком, вирішувалися в основному самим поміщиком, який міг на свій розсуд покарати свого підданого (виняток становили тільки кримінальні злочини, що розглядалися в державних установах)*.

Вивчаючи селянське питання в Росії XVIII — першої половини XIX ст., відомий історик ліберально-народницького напрямку В. І. Семевський гранично чітко визначив основні риси статусу кріпосного селянина щодо поміщика. Зокрема, він писав: "У пору найвищого розвитку цього "кріпосного стану" у другій половині XVIII століття, за царювання імператриці Катерини II, воно характеризується такими рисами: кріпосні люди зобов'язані були беззаперечно коритися своєму власнику в усьому, що не суперечить загальним державним законам; вони не мали права самовільно переходити від одного власника до іншого чи вступати в інший стан, а також і переселятися на інші землі без волі поміщика, вони не могли брати шлюб з ким би то не було без дозволу власника (однак останній за законом не міг силувати їх до шлюбу). Власник міг накладати на людей всілякі роботи, стягувати оброк і вимагати виконання особистих повинностей з тим тільки, щоб вони не терпіли через це розорення**, поміщик міг переводити селян своїх у двір чи дворових людей на ріллю" ³⁵.

Подібне мало місце й на Лівобережжі та Слобожанщині. Певне уявлення про життя селян у маєтках державців дають, зокрема, деякі матеріали з архіву родини Галаганів. Їй у 1787—1788 роках належало "господарское владение" — Покорська "економія", до якого входило кілька сіл у Козелецькому і Прилуцькому повітах, у тому числі Рудківка (364 душі чоловічої статі), Сухинки (33 душі) і Хомівки (11 душ). З кріпосних селян двічі на рік збирали подушний податок (по 3 і 3,5 коп.). Здійснював грошовий збір, причому "без всякого милосердія", "надежный человек" ³⁶. На вимогу поміщиків посполиті давали їм трьох коней ("а больше в поданих лошадей выбрать нечего"),

* Отже, на практиці реалізовувались окремі пункти законодавчо не-санкціонованих "Прав, по которым судится малороссийский народ..".

** Що порушувалося підсудно.

ловили рибу (“без всяких отговорок”), виготовляли вози, колеса, “виставляли” погоничів, виготовляли фарби³⁷. Крім того, вони сплачували натуральний податок (зокрема, господиня “покорського дома” К.Галаганова наказувала на свята їй “от всякой хати по двое яйц”, борошна “прислать немедленно”) і забезпечували переїзди через їх села різного рангу сановників. За одруження потрібно було платити окремо. Деякі з підданих замість безпосереднього виконання тих чи інших повинностей віддавали гроші. Наприклад, П.Лісовець платив на “погонця, фуру, вола”, пошту і навіть на випадок переїзду великого князя Павла Петровича (загалом понад 1 крб.). Збирали з селян також “для розводу пчел пней десять”. І все це вимагалось робити “немедля”, “самоскорейше”³⁸. Тому становище основної маси безпосередніх виробників Покорської економії було жалюгідним. “Пильщики и другие работники, — зазначається в документі, — работают не хотят потому, что в оних хлеба не имеется... Наскучает безпрестано отданой в ткацкое ремесло Микита Омельченко, что сапоги вовсе подрались...”³⁹.

Зубожіння кріпаків стало у другій половині XVIII ст. гостіть поширеним і масовим явищем. Щоправда, і в їх середовищі існувала майнова нерівність та відбувалося розшарування. Конкретний приклад знову ж таки можна навести з життя галаганівських селян. Так, Яків Лесик, який наприкінці століття був “подданим госпожи” К.Галаганової (Пісківський маєток), зумів не лише розбагатіти, а й з відома поміщиці скупити багато землі та різних угідь у таких же підданих, як і сам⁴⁰. Надалі членам родини Лесиків посміхнулася доля: їм випала рідкісна можливість відкупитися від Галаганів і в 1832 р. стати “вільно-відпущеними”⁴¹. Однак такого роду випадки були поодинокими і в цілому не могли вплинути на загальний соціальний статус кріпосних селян у досліджуваній період.

Не полегшив становища прикріплених до землі посполитих і царський указ від 5 квітня 1797 р. Хоч у ньому офіційно й проголошувалося обмеження панщини трьома днями на тиждень, всі натуральні та грошові збори з податного населення залишалися без змін. Конкретно в указі йшлося про те, щоб “никто и ни под каким видом не дерзал в воскресные дни принуждать крестьян к работам...”, а “остающиеся в неделе шесть дней, по равному числу оных вообще разделяемые, как для крестьян собственно, так и для работ их в пользу помещиков... достаточны будут”⁴². Однак великі землевласники цього розпорядження всерйоз до уваги не брали і практично ніколи не виконували.

Сучасники розглядали його швидше не як наказ, обов'язковий для виконання, а як "добрий совет"⁴³. О. М. Радищев, наприклад, так оцінив суть підписаного Павлом І документа: "Ныне только запрещено работать по воскресеньям и советом сказано (подkreслено нами.— О. Г.), что довольно трех дней на господскую работу; но на нынешнее время законоположение сие не велико будет иметь действие, ибо состояние ни землевладельца, ни дворового не определено"⁴⁴. І після виходу згаданого указу в Лівобережній та Слобідській Україні повсюдно застосовувалася 4—5-денна, а часом (наприклад, у жнива) й щоденна панщина.

Юридичне оформлення кріпосного права на Лівобережжі й Слобожанщині свідчило про те, що еволюція цілісної системи певних суспільних відносин досягла на території обох регіонів апогею. Цей процес фігурально можна порівняти з людиною, яка дуже довго вибирається на високу й круту гору, а потім стрімголов котиться вниз. Підневільна праця кріпаків, поряд з працею державних селян, поступово вийшла на перше місце (коли не в якісному, то принаймні у кількісному відношенні), за своїм значенням для розвитку народного господарства. Однак своєрідність історичного моменту полягала не тільки в цьому, а й у тому, що одночасно відбувався активний розклад поміщицької системи експлуатації. Він зумовив зникнення окремих соціальних груп населення, які існували протягом багатьох десятиліть, а то й століть.

3. Секуляризація монастирських маєтків.

Державні селяни: структурні зміни

У третій чверті XVIII ст. статус селян, які перебували у підданстві духовних зверхників, мало чим відрізнявся від становища кріпаків. В обох випадках наявні практично одні й ті самі форми залежності, подібні види повинностей, фіксована майнова нерівність. Однаковими були й джерела поповнення кожної з цих груп селянства. Щоправда, окремі дослідники, наприклад, В. М. Мордвинцев, зауважують, що в монастирських селах того періоду грошова рента не мала значного поширення⁴⁵. Коли б це справді було так, то в згаданому факті можна вбачати певний дисонанс із загальною тенденцією до втягування господарств великих землевласників та їх посполитих у товарно-грошові відносини, що, на наш погляд, суперечило дійсному стану справ у більшості монастирських володінь як Лівобережжя, так і Слобожанщини. Тодішній соціально-економічний розвиток

вимагав зовсім не таких умов експлуатації безпосередніх виробників. Та й згаданий автор в іншому місці своєї праці прагне довести: монастирі у XVIII ст. були втягнуті в торговельні зв'язки і власне господарство повністю підпорядковували потребам ринку. (Отже, необхідність мати наявні гроші повинна перманентно зростати!) Виняток він, зокрема, робить для Києво-Печерської лаври, селяни якої мали слабкий зв'язок з ринком, а тому “змушені були перейти з грошової ренти (за яку вони, як пише В. М. Мордвинцев, “боролися” протягом 50—60-х років) на відробіткову”⁴⁶. Останні твердження непереконливі.

Характеризуючи становище монастирських селян у другій половині XVIII ст., здавалося б, логічно припустити, що в часи, коли кріпацтво на Україні набрало найгрубших форм і проявів, їхнє життя було дещо кращим порівняно з приватними посполитими. Гарантом цього мало б стати благочестя “святих отців”, які завжди проповідували необхідність дотримання божих заповідей та інших праведних канонів. Проте дійсність засвідчила інше — жорстоку експлуатацію найбідніших верств населення монастирями, сваволю й розбещеність окремих представників духовенства. І коли ще можна сперечатися про ступінь поширеності такого явища, як купівля-продаж монастирями людей, то “верстання” їх у піддані — типова риса “діяльності” можновладців від релігії.

На підтвердження цього можна навести безліч прикладів по кожному з районів Лівобережжя чи Слобожанщини. Так, 24 козаки — жителі містечка Бровари — у скарзі до Генерального військового суду писали про спроби київського Троїцького Більницького монастиря, підтримані Київським правлінням, закріпачити їх: “Почему того монастиря люде с опеределенными от сотенного Киевского правления, находя гвалтовно на наши дома, в некоторых, ограбив, позабырали пожитки, а других, притесняя насильно, привлекали к порабощению монастиря, стремясь сколь возможным образом привесть нас всех в крайнее разорение” (1776 р.)⁴⁷.

“Ненадлежаще привлекала... в подданичество” козаків Кропивнянської сотні й Києво-Печерська лавра (1784 р.)⁴⁸. Її духовні керівники вимагали від свого управителя в Кропивнянському маєтку неслухняних підданих “...наказывать цепью, колодкою, тюрмою и посадением на хлеб-воду”. При цьому йому соромливо “не рекомендувалося” карати селян власноручно, а радилося натомість перекласти виконання цього не зовсім почесного обов'язку на війта чи “десятьського”⁴⁹.

Часто-густо духовенство корисливо позирало й на чужих кріпаків, примушувало їх додатково працювати чи давати гроші ще й на його користь. Наприклад, у скарзі підданих графа К. Г. Розумовського (1785 р.) на священника із с. Оржиця Шеневського зазначалося, що той робив різні “зди́рства” при вінчанні, “соблазны темные”, збирав “излишние деньги” — “роковщину”, користувався “владелческими землями и всеми угодиями”, пив і злословив, а літургії в неділю не служив. Коли ж почалося розслідування всього, що накоїв Шеневський, він “неведомо куда отъехал”⁵⁰. Відзначимо й таке: А. Г. Слюсарський, досліджуючи питання про кількість кріпосних у руках духовенства, дійшов висновку, що в середині XVIII ст. більш як 200 чол. перебували в безпосередній залежності 40 пспів Харкова, Ольшан, Липець, Данилівки, Одринки, Мерефи, Острове́рхівки, Пересічної, Золочева, Валок, Перекопа, Водолаг і Мерчика. На його думку, на Слобожанщині особи духовного звання мали власних кріпаків у містах, містечках і селах⁵¹.

У XVIII ст. в Україні, як і в Російській державі в цілому, відбувався процес секуляризації монастирських маєтків, тобто перетворення їх на світські, державні. У центральних районах Росії він проходив дещо раніше — в основному у першій чверті століття. Щоправда, в 1744 р. церкви тут землі на деякий час (до 1762 р.) було повернуто знову з обов’язковою умовою виконання посполитими всіх державних повинностей⁵².

На Лівобережжі й Слобожанщині секуляризація припала на останню чверть століття. У 1782 р., за нашими підрахунками⁵³, лише в Київському намісництві у монастирів налічувалося 41 578 ревізьких душ чоловічої статі⁵³. Тоді ж у Чернігівському намісництві їх у монастирському володінні було 19 040 душ⁵⁴. Напередодні секуляризації, тобто в 1786 р., за 60 лівобережними монастирями значилося 422,6 тис. посполитих⁵⁵.

При цьому розподіл між ними підданих був нерівномірним. Так, 18 монастирів мали до 50 дворів залежних селян і міщан, 24 — від 50 до 400 дворів, 11 — від 400 до 2 тис. дворів і лише 1 монастир (Києво-Печерська лавра) володів майже 5 тис. дворів залежних від нього безпосередних виробників⁵⁶. Значно менше підданих було в розпорядженні слобідських монастирів — тільки близько 15 тис. ревізьких душ у 80-х роках. 3-поміж інших

⁵⁰ У документі, на який ми посилаємося, підрахунки зроблені неправильно, а тому названо кількість монастирських посполитих “во всей Киевской губернии” — 41969. — ЦНБ ім. Вернадського НАН України. ВР, ф. 2, — № 3884, арк. 7.

виділявся Святогірський монастир, який володів 2700 дес. землі й близько 2 тис. душ селян.

Секуляризація офіційно позбавила монастирі всіх маєтків з усіма посполитими в них. Монастирських підданих було перетворено на економічних селян, що безпосередньо підпорядковувалися спеціальній державній установі — Колегії економії (звідси й назва цієї категорії людності). Крім загальнодержавних податків, вони ще мали додатково сплачувати оброк. Певну частину економічних селян царський уряд усе ж надав церкві — на правах “архірейських і монастирських служителів”. Та на практиці останні продовжували залишатися підданими монастирів і виконували на них паншину, яка вже на кінець 60-х років XVIII ст. досягала 5—6 днів на тиждень⁵⁷.

Так, згідно з царським указом від 10 квітня 1786 р. у Київському, Чернігівському і Новгород-Сіверському намісництвах передбачалося відібрати всі села, землі та угіддя, що рахувалися за “архірейськими домами”, Києво-Печерською лаврою “и протчими монастирями”, й передати їх у підпорядкування відомства “директорів домоводства”. Другий параграф вказу передбачав надалі збирати із селян, які мешкали в цих маєтностях, по 7 коп. державного податку (замість “употребленія их в работе”), по 1 крб. “оброчных” і 2 коп. “накладных” на рік з кожної душі чоловічої статі⁵⁸.

Секуляризація помітно змінила структуру селянського населення, підірвала економічний базис монастирського господарства, зробила церкву слухняним знаряддям у руках самодержавства та поміщиків. За рахунок маєтків, що належали монастирям, значно розширилася державна земельна власність.

Еволюція суспільних відносин на Лівобережжі та Слобожанщині привела до того, що на кінець століття із соціальної структури селянства зовсім зникають рангові посполиті. Про темпи цього процесу можуть свідчити такі дані: на 1764 р. кількість рангових маєтностей скоротилося до 116, а дворів у них — до 2791; у 1773 р. рангових дворів налічувалося вже не більше 1 тис.⁵⁹ Відповідно зменшувалася й ця категорія сільського населення. Згадуваним уже царським указом від 3 травня 1783 р. рештки її було перетворено на державних селян або поміщицьких кріпаків.

Приблизно така ж доля спіткала й магістратських і ратушних селян: більшість їх потрапила в приватне володіння⁶⁰.

Як бачимо, на кінець століття всі розглянуті тут структурні зміни в середовищі різних категорій селянства створили той

грунт, на якому розвивалося приватне володіння і зміцнювалася економічна база соціальної еліти. Щоправда, надалі картина дещо змінюється. З кінця XVIII—початку XIX ст. темпи збільшення кількості державних селян починають випереджати приріст “владельческих”. Головною причиною цього стало переведення монастирських посполитих і (фактично) рядового козацтва на становище державних “підданих”. На той час рядові козаки практично повністю втратили свої колишні станові привілеї. У них, на думку сучасника тих подій князя М.Г.Репніна, залишився тільки “воїнський дух”⁶¹. У 1765 р., відповідно до царського указу про переформування слобідських козацьких полків у регулярні гусарські полки, козаків Харківського, Сумського, Охтирського, Ізюмського та Острогозького полків (загалом понад 300 тис. чол.) перетворили на військових обивателів, прирівняних за своїм суспільним статусом до державних селян⁶². У 1783 р. було реорганізовано й “малоросійських козаків”, яких за ревізією 1782 р. налічувалося у Київському, Чернігівському і Новгород-Сіверському намісництвах 415 740 чол. Матеріали ревізій зафіксували значне розшарування серед козацтва. Найзаможніші з них широко використовували у власних господарствах працю “підсусідків”, “слуг”, “робітників” і т.д. Тільки в Чернігівському й Новгород-Сіверському намісництвах кількість людності трьох останніх категорій дорівнювала 13,6 тис. душ чоловічої статі⁶³. Ліквідувавши традиційний для Лівобережної та Слобідської України політико-адміністративний і військовий устрій, царизм примусив рядових козаків відбувати військову повинність у регулярній російській армії⁶⁴.

Зовсім незначною за чисельністю була група удільних селян, виділених у 1797 р. відповідно до указу Павла I (“Установлення про імператорську фамілію”) з державних селян. У 1800 р. їх на Лівобережжі, Слобожанщині й Катеринославщині проживало трохи більше 3,5 тис. (ревізьких душ)⁶⁵.

Про життя та податки економічних селян певною мірою можна судити з матеріалів “Опису Новгород-Сіверського намісництва” 1779—1781 рр. Наприклад, посполиті “дворцовой экономической конторы” в Чернігівському полку, Понорницькій сотні (486 дворів, а в них 578 хат без урахування 107 козацьких дворів) з 1776 р. обкладалися податком, що становив 40 коп. на рік з двору. Крім того, вони платили щороку в контору 373 крб. 82 коп. “за взятые ими на откуп экономическую винокурню на 12 котлов, четыре шинки, пашенную на 1000 коп. землю и на 12 кол мельниц”⁶⁶. Як бачимо, становище цієї групи селян,

принаймні в даному конкретному випадку, було не з гірших — наближалось до економічного статусу козаків. І хоч значних узагальнюючих даних в нашому розпорядженні немає, все ж можна цілком припустити, що життя державних селян наприкінці XVIII ст. здебільшого ще залишалось порівняно кращим, ніж підневільне безправне існування кріпаків.

Державні селяни і в другій половині XVIII ст. продовжували залишатись основним фондом для обдаровування урядом дворян і великих сановників. Так, у 1797 р. Павло I пожалував дійсному статському раднику, “малоросійському губернаторові” Бакуринському “за его усердную службу” в “вечное и потомственное владение в Малой Росіи из состоящих в казенном ведомстве” села Макишина Дирчина, Гусинки та Масликовки (загалом 431 душа чол. статі)⁶⁷. Того ж року уряд “обдарував” селами казенного відомства й “малоросійського почт-директора” Милорадовича (близько 400 душ), дійсного таємного радника графа Безбородька (разом з титулом князя йому пожалували 6 тис. кріпаків) та ін.⁶⁸

4. Погіршення становища проміжних груп сільського населення. Перехід селян в інші стани

Протягом досліджуваного періоду спостерігався процес поступового закріпачення й представників інших соціальних прошарків села, зокрема підсусідків. Як це відбувалося, добре видно з “Опису” полковника В. Остроградського, що проживав у м. Голтви (1768 р.). Наприклад, підсусідок Г. Рашавський, 45-ти років, народився в містечку Рашівка (Гадяцький полк), був раніше “званія козачого”; мав дружину і п'ятеро дітей у віці від одного до п'ятнадцяти років. На час складання опису він вже тривалий час з родиною в Голтві “на месте прописанного полковника Остроградского”, “поля пахотного, сенокосу и лесу” не мав; тримав 3 корови та 2 свині; промислами чи ремеслами не займався, сплачував податок “на консистентов” 1 крб. 2 коп. К. Реценко до свого переходу в підсусідки також був “званія козачого”, “вишел” у Голтву з Лубенського полку. Тут він жив з дружиною та чотирма дітьми від 2 до 14 років, не маючи ні “поля пахотного”, ні сінокосу, ані лісів. З худоби за ним значилося “быков рабочих — 2, лошадей меринов — 2, свиней — 4”. Промислами Реценко не займався, сплачував “консистентський” податок. Подібним було становище приблизно ще 20 підсусідків з дружинами й дітьми⁶⁹. Звичайно, перед більшістю з них відкривалася безрадісна перспектива поповнити кріпацький стан.

У XVIII ст. дедалі частіше спостерігалось таке явище, як “спадкове підсусідництво”, тобто запис до цієї групи людності дітей підсусідків, їх передача поміщиками своїм спадкоємцям. Так, за “наследних подсоседков” — братів Хоменків — навіть виникла суперечка між веприцьким сотником Г. Калатурою і Гадяцькою полковою канцелярією (1783 р.)⁷⁰. У другій половині століття корнету Г. Смагнюку від батька-дворянина дістались у спадщину підсусідок Г. Смик “с женою и со всем семейством”, які в підсусідництві прожили понад 40 років і за цей час заборгували йому більш як 70 карбованців (с. Чернотич, Новгород-Сіверське правління)⁷¹.

У другій половині XVIII ст. особливо швидко зростало зубожіння підсусідків, які поступово перетворювалися на безправну в соціальному відношенні групу. Для того періоду відомі численні факти розорення, покарання і навіть вбивства підсусідків можновладцями. Лохвицький городничий Алганіз 1788 р. доповідав у Чернігівське намісницьке правління: “Многие бывшие монастырские... живущие в городе Лохвице люди, равно казацьи подсоседки, кои состоят наравне с козаками в подушном сорокоалтинном окладе, а живут не имеючи собственных своих изб и никаких имений на чужих, пешие по своему недостатку для прокормления себе и семействами хлеба ходят под окошками посторонних домов и просят милостини”⁷².

Підсусідки нерідко ставали жертвами злодіянь державців і урядовців. Так, з виписки, надісланої у Прилуцький полковий суд, довідуємося, що в 1758 р. сільські отаман К. Лисенко та осавул П. Богеменко разом з козаком і кількома посполитими вчинили “смертное убийство” підсусідка карибутівського сотенного отамана М. Пода⁷³. Заможні жителі хутора Опанасівського Кищенко й Литвин “по голове, по спине, по боках и по руках” били місцевого підсусідка Гайдая, після чого “оставили... не вовсе убитого”. Але той незабаром помер (1763 р.)⁷⁴. В 1765 р. у Серебрянській сотні Прилуцького полку військовий канцелярист А. Трифановський убив “боем” власного підсусідка С. Скрипку⁷⁵, а військовий товариш Г. Яковенко у 1788 р. — підсусідка також військового товариша М. Сокола⁷⁶.

У другій половині XVIII ст. дедалі частіше поставали питання про “самовольные уходы” і розшуки “беглих” підсусідків військових товаришів, сотників, полкових писарів та ін.⁷⁷ Як саме вони вирішувалися, свідчить, зокрема, “Покорнейшее доношение” 1767 р. військового товариша В. Тарновського в Малоросійську колегію та відповідь на нього. В різних селах і

хуторах Полтавського полку за цим землевласником відповідно до ревізій 1756-го й 1764 рр. значилося близько 50 підсусідків, які мешкали в його хатах по 10—20 і більше років. У 1766—1767 рр. підсусідки В.Тарновського залишили ці “жиліе хати и со всем нажитим... имуществом” вишли под другіе владенія”. Оскільки за п мешкання, які залишились “в пусте”, їх власник сплачував у “комисаріат” податок — “рублевый оклад” він просив на цій підставі у Малоросійської колегії примусити колишніх підсусідків або платити цей податок, або повернутися “на прежнее... жилище”. Однак нові господарі не відпускали від себе новопоселених посполитих. Тоді урядники Малоросійської колегії, посилаючись на Литовський статут — “основаніе малоросійских прав” — і царський указ від 1763 р. про заборону без письмового дозволу поміщика селянських переходів, прийняли рішення: повернути підсусідків Тарновського на попереднє місце проживання⁷⁸. Приблизно те ж саме сталося й з підсусідками канцеляриста Київської консисторії І.Юзефовича (1767 р.)⁷⁹.

З 60-х років XVIII ст. особи, які приймали до себе підсусідків без відповідного документа, виданого їх колишнім господарем (особливо коли це був великий землевласник), часто-густо притягалися судом до відповідальності. Навіть духовні можновладці не завжди уникали цього. Так, священика А. Данилевського було викликано до Генерального суду “за прием без письменного отпуску” підсусідка прилуцького “намісника” Я.Симоновича (1783 р.)⁸⁰.

Фактично на кінець століття, особливо після юридичного оформлення кріпосного права в 1783 р. на Лівобережжі й Слобожанщині, значна частина підсусідків була перетворена на кріпаків. Лише в окремих випадках, згідно з указом від 17 січня 1784 р., їм дозволялося переходити в інші соціальні групи населення⁸¹.

Розглянувши в загальних рисах найголовніші структурні зміни, що сталися протягом досліджуваного періоду в середовищі селянства, та відзначивши основні шляхи поповнення чи причини зникнення його різних соціальних груп, коротко спинимося на питанні про перехід селян в інші стани. Умови і форми таких переходів були найрізноманітніші. Досить часто це траплялося під час складання чиновниками “описів”, “слідств”, “ревізій” тощо. Так, у 1763 р. при проведенні ревізії у Полтавському полку до козацького стану записалося багато міщан і селян, що перебували під відомством магістрату⁸². В 1782 р. “управитель” Гадяцького замку Якубенко повідомляв у Чернігівське наміс-

ницьке правління про запис у “мещанское общество” підданих К. Г. Розумовського⁸³. Згідно з відомістю Харківського намісництва 1783 р. посполиті казенного відомства в кількості 2645 чол. подали “прошение” про запис їх до міщанського стану, а 152 чол. — до купецького⁸⁴. Перехід селян у ці два стани офіційно здійснювався на підставі спеціального царського указу 1781 р., яким заборонялося записувати до купців та міщан лише “владельческих” селян⁸⁵. Генерал-губернатор Лівобережної України П. О. Румянцев-Задунайський навіть запропонував козаків і “казенних людей”, що записалися в “общество городских мещан”, переселяти із сіл у міста⁸⁶. Інколи мав місце й відхід від цих установлень, і перехід селян в інші стани тимчасового заборонявся (наприклад, під час війни)⁸⁷.

Таким чином, у другій половині XVIII ст. селянство Лівобережної й Слобідської України мало досить строкату і складну соціальну структуру. Протягом усього цього періоду в ній відбувалися важливі зміни, що свідчили про зародження і певний розвиток у суспільстві нових ринкових відносин. За п'ятдесятиріччя фактично зникли цілі станові групи населення (монастирські, рангові, вільні військові та інші категорії селян); виникли нові. Паралельно з цим, з одного боку, йшов процес формування кадрів вільнонайманих робітників, надзвичайно важливим джерелом поповнення яких стали збіднілі селянські маси, а з другого, — на селі зароджувався прошарок місцевої буржуазії, що значною мірою збагачувався за рахунок своїх односельців. В усьому розвитку селянства спостерігалася тенденція до групування двох основних, найчисленніших його категорій: державних і поміщицьких посполитих.

Розділ IV

Поглиблення розшарування та поширення найманої праці на селі у другій половині XVIII ст.

1. Поширення найманої праці

Досліджуючи питання про структурні зміни, які сталися в середовищі селянства, не можна обійти увагою той важливий факт, що в багатьох селах Лівобережжя і Слобожанщини вже в другій половині XVIII ст. чітко виділялися окремі чисельно значні групи населення, котрі дуже широко використовували найману працю, а свої господарства пристосовували до зростаючих потреб ринку. Найбідніша частина селян, поступово втрачаючи всі засоби виробництва та остаточно розорюючись, наймалася до заможних господарів. У пошуках заробітку селяни здебільшого змушені були залишати свої оселі, рідні місця й шукати роботу в містах, на промислових підприємствах, забезпечуючи останні необхідною кількістю робочих рук. Так, жителі міста Новгород-Сіверського “по своим промыслам” настільки задовольнялись працею найманих людей, “приходящих обыкновенно для найму в сей город с околичных и с великороссийских мест в довольном количестве”, що “в сискании оных никакой трудности и помешательства в своих работах не зазнавали”¹.

Аналізуючи документальні матеріали того періоду, можна без особливого перебільшення констатувати: на території обох регіонів більшість заможних господарств уже не могла повнокровно функціонувати без застосування праці найманих робітників. Причому в окремих районах такі робітники становили відносно значний відсоток у порівнянні з певними верствами населення. Зокрема, у 1763 р. лише в трьох слобідських полках (Сумському, Харківському та Острогозькому) за наймом працювало 2395 чол.² У 1767 р. з 1066 посполитих Пісчанської сотні Переяславського полку 89 (або 7,4 %) перебували у наймах³. У 1782 р. в Київському намісництві “слуг и работников” за

різними людьми значилося 13,1 тис. чол. обох статей (не набагато менше, скажімо, ніж міщан—18,7 тис. чол. обох статей)⁴. В окремих населених пунктах частка наймитів іноді сягала до 25 % усіх жителів⁵.

Важливо відзначити, що в досліджуваний період, крім, так би мовити, традиційних наймачів робочих рук—великих землевласників (старшин, шляхтичів, монастирів, купців та ін.), дедалі частіше до найму вдавалися особисто вільні посполиті й рядові козаки. На них при цьому, як свідчать джерела, працювало в середньому від 1 до 5 чоловік. Нерідкими стали випадки використання рук найманих працівників у господарствах кріпосних селян. Наприклад, від одного до двох “робітників” мали на Лівобережній та Слобідській Україні кріпаки поміщиків Дарганів, Скороладських, Дуніної, Нестерова, Трубецького та ін.

Наймання додаткових робочих рук “зі сторони” селянами, як правило, здійснювалося за двох умов: наявності в них більш-менш заможного господарства (навіть при кріпосній залежності безпосереднього хазяїна) і неспроможності ведення його лише власними силами (чи стараннями однієї сім’ї). Щоправда, траплялися випадки, коли й родина з достатньою кількістю дорослих і фізично міцних чоловіків наймала ще працівників для виконання різного роду допоміжних робіт. Ось один з характерних фактів. За даними “Рум’янцевського опису Малоросії” 1765—1769 рр., житель слободи Суморівка (Стародубський полк) Іван Гончаренок 70-ти років мешкав у дворі, на якому була одна хата. Разом з ним проживали двоюрідний брат 50-ти років із сімнадцятирічним сином, двоє власних дорослих синів і невістка. У них було: орної землі “в двох зменах посевов ржи” на 3 чвертки, город, десятеро коней, три корови, троє телят, 11 овець, дві свині. Практично з усім господарством вони вправлялися самі. Але для дрібної роботи додатково тримали хлопця 10 років—“родимця заграничного”⁶, найнятого на рік⁶.

Принциповими є питання про характер, види найманої праці, її оплату та регіональне поширення. Нерідко наймитування мало, так би мовити, обмежену географію. Тобто робітники наймалися там, де постійно мешкали, або шукали тимчасової праці в найближчих населених пунктах (у межах свого полку чи намісництва). Так, більшість селян Хорольського повіту, “хотя и отлучаются по пашпортам для работ, но только в здешнія

⁶ Судячи з прізвища та ім’я—Сопрон Ларков, наймит був вихідцем не з закордону, а з інших районів України або ж із Росії.

селення”, — констатують “Географічні описи Києва та Київського намісництва 1775—1786 рр.”⁷ Ті ж саме підтверджують і дані топографічного опису Чернігівського намісництва щодо Чернігівського повіту: “Крестьяне, знающие плотничное, столярное, каменное и печное мастерство, работают в Чернигове и по уезду у разных обывателей. В тругия отдаленныя места ни куда на работы не отходят”⁸. Зокрема, до Чернігова ходили жителі сіл Масонів, Полуботок, Котів, Півців та слобід Бобровиці, Лесковиці й Митлівки, які в основному жили за рахунок “поденных заработков” (1779—1781 рр.)⁹. Подібні факти знаходимо також в історичних матеріалах по Новгород-Сіверському й Харківському намісництвах.

Проте дуже часто наймити пересікали кордони полків, намісництв, губерній і навіть країн. Так, на середину 60-х років у Переяславі налічувалося 530 найманих працівників і учнів. Серед них 58,71 % були вихідцями з Переяславського полку, 10,25 % — із сіл і містечок Чернігівщини, Київщини та Ніжинщини, 7,46 % — з Правобережжя. Решту становили колишні жителі Лубенського, Миргородського, Гадяцького, Стародубського та різних слобідських полків, Новоросійської губернії, Ліфляндії, Севська, Могильова, Казані й Калуги. За соціальним походженням наймити поділялися так: колишні козаки — 35,43 %, селяни — 24,94 %, міщани — 12,79 %, невизначена група — 18,85 %. Решта припадала на вихідців з нижчих верств духовенства, підсусідків, російських поселян і солдатських дітей. Більшість із цих найманих працівників зосереджувалася в маєтках старшини (214 чол.) та монастирів (124 чол.)¹⁰. Аналогічним був стан справ і на Слобожанщині. Земельні власники Острогозької провінції, наприклад, доводили в 1767 р. до відома членів Комісії для створення проекту нового Уложення: “С начала поселения слободских полков... бывшие в сем пределе на житьи предки наши, дворяне и старшины, а после их и мы, именованные, следуя древнему обыкновению, каждый по необходимости своей, принимал к себе в усложение по договору за заплату как из чекрас, так и из других наций вольных людей без всяких письменных обязательств”¹¹.

У свою чергу в пошуках заробітків для існування місцеві жителі змушені були залишати межі Лівобережжя та Слобожанщини. Здебільшого шлях їм стелився на Дон та південь України. Особливого поширення це явище набрало на кінець століття, охопивши майже всі райони визначеної території. Ось кілька характерних прикладів. Козелецький повіт: “А для работы

некоторые отходят по пашпортам на донскія станицы и отправляют тамо работу около рыбных ловель". Переяславський повіт: "Имеющие скот выходят по пашпортам для промыслов за рыбою в донскія станицы и за солью в Крым. И подряжаются к свозкам транспортов и провіанта. А пешіе идут так же для заработков в донскія места, где зарабатывают при заводах рыбной ловли и в косбе трав". Миргородський повіт: "Скот и хлеб продают в здешних местах, а не имеющие ремесла жители отходят по пошпортам на полгода и на год для заработков Новороссійской и Азовской губерніи и донских станиц в разные места"¹². У ці ж місця направлялися на заробітки жителі таких повітів Київського намісництва: Пирятинського, Лубенського, Голтвянського, Градизького, Золотоніського. Лише в Київському повіті окремі селяни й міщани наймалися "для свозу разных товаров, привозимых из-за границы в Малую Россію"¹³.

У Чернігівському намісництві більшість посполитих, як уже відзначалося, наймитувала у своїй місцевості, "зарабатывая у имущественнейших". Проте немало з них також відправлялося "для работ" на Дон, а ще — "под извоз" тютюну, городини, фруктів у Москву, Могильов, Кременчук, Черкаськ і "прочія места"; їздило по сіль і солону рибу "в Таврику"; наймалося "под сенокосы" в Полтавський повіт¹⁴. У Новгород-Сіверському намісництві, як свідчить його опис 1779—1781 рр., не було масового відходу населення на Південь. Жителі ж Харківського намісництва "по пашпортам и по кормежным для промыслов на Дон за рыбою и солью, нанимаются на волах для отвозу в разныя места фур и для отгону покупаемого в Россію скота; другіе же ходят для зарабатыванія в Екатеринославское наместничество, також и на Дон"¹⁵.

У зв'язку з цим виникає кілька запитань. Вище вже йшлося про те, яку жорстку політику проводив царський уряд і старшинська адміністрація щодо селянських переходів у другій половині Х.ІІІ ст., як негативно й гостро реагували на втечі посполитих великі землевласники. Тоді звідки ж бралися наймити? Де конкретно і на яких умовах використовувалася їхня праця?

А.Г.Слюсарський на підставі аналізу історичних матеріалів Слобожанщини дійшов висновку: застосування вільнонайманої праці у господарствах заможних козаків і селян було поширенішим, ніж у маєтках державців¹⁶. У цілому таке твердження не є безспірним. Зокрема, неясно, що тут потрібно брати за мірило: чи кількість господарств, де використовувалася наймана

праця (тоді, зрозуміло, їх було більше у посполитих і козаків), чи кількість робітників у них, що працювали по найму. Адже не можна, скажімо, порівнювати один великий маєток державця, в якому було зайнято десятки, а то й сотні робочих рук “зі сторони”, з, як правило, 1—3, рідше — 4—5 наймитами селянина чи козака. А куди віднести підприємства купців, де в багатьох випадках використовувалася головним чином наймана праця? Разом з тим слід визнати й таке: великі землевласники, маючи достатню кількість залежних селян, економічно не завжди були зацікавлені у використанні вільнонайманої праці, що досить легко замінювалася підневільною або напівпідневільною.

Офіційно “йти в найми” селяни мали право з письмового (рідше усного) дозволу свого поміщика. Такий дозвіл найчастіше давався тоді, коли малоїмущі посполиті “сиділи” на чинші й повинні були сплачувати повинності грошима. Значний контингент постійних, сезонних і поденних робітників рекрутувався з тих груп посполитого населення, які мали певну юридичну можливість відносно вільного пересування й виконували менший обсяг ренти: підсусідків, “шукачів козацтва”, селян “спірних” і частково державних та купецьких маєтків.

Своєрідні форми наймання існували в сільському господарстві. Наприклад, у Миргородському повіті заможні особи, які мали в своєму розпорядженні достатню кількість робочих рук власних селян, обходилися в основному їх підневільною працею. Інші ж, хто вирощував значні врожаї, але не міг самотійно їх зібрати, наймали сторонніх людей і платили їм натурою: “Все сіиработы (сільськогосподарські. — О.Г.) производят некоторые своими домашними, а другие, не имея людей, а имея довольно посеvu, отдают сжинать и упрятывать сторонними с третьяго от нажону снопа, а в вымолоте шестую и седмую долю чистаго зерна отдают же”¹⁷.

Деякі інші умови наймання існували в Чернігівському повіті. Там, “если у кого не свои мужики молотят, то дают сторонним десятую часть вымолоченного хлеба и притом кормят и поят своею харчью”¹⁸. Також ті, у кого було недостатньо орних земель, наймали “онья: или с половины, так, что он вспашет, а хозяин половину своими семенами засеет, а такие называются сполники; или с копы, то есть, он должен сам всю землю вспахать, своими семенами засеять, сжать и хозяину в двор свезть, и за то дает ему ржи четвертую или пятую, а яроваго седьмую или осьмую копу, и называются такие земледельцы скопичи. Сенокосы берут

с половини, то есть, весь сенокос сами косят, сено складут и хозяину п'ювину в двор привезут, и называются сполники" ¹⁹.

У Борзнянському повіті "сторонніє" селяни, "смотря по урожаю", за працю брали кожний четвертий, п'ятий або шостий сніп (копу) ("то есть: хозяин получает три, а жнец четвертую (копу. — О. Г.), и так далее"), а місцеві жителі працювали "с половини зібраного ними врожаю" ²⁰.

Причому, коли на селі для виконання певних господарських робіт, люди часто-густо наймалися поденно чи на сезон, то в містах, як про це свідчить "Топографічний опис Харківського намісництва", в основному — поденно ²¹. На Слобожанщині землевласники, наймаючи собі женців і косарів, нерідко платили їм за зроблене грошима (очевидно, це було головним чином тоді, коли наймачем ставав не селянин, а поміщик) ²².

Дедалі ширшого використання праці вільнонайманих робітників вимагало не лише землеробство, а й місцеве тваринництво, що розвивалося. Зокрема, для догляду за худобою потрібні були погоничі — і не тільки тимчасові, а й постійні, бо н кожна родина, та ще й в умовах жорстокої панщини, могла впоратися з цим самотійно. Тому залучалися наймити. За відповідну роботу їм платили грошима, одягом, їжею — тобто забезпечували можливість існування у господарстві хазяїна.

Нерідко найбідніші верстви сільського населення, позбавлені засобів виробництва й землі, змушені були назавжди поривати із значним для себе життям землеробів чи тваринників і найматися на різного роду промислові підприємства. Там умови праці та існування були, як правило, гірші, ніж у сільськогосподарському виробництві. Так, більш-менш заможні посполиті монастирських сіл Дегтярівки, Кудлаївки, Ігнатівки, Карасівки, Курилівки, Лоски (Новгород-Сіверське намісництво, 1779—1781 рр.) мали "главнейшее упражненіє" в хліборобстві й заготівлі сіна на луках, а "беднейшіє" — наймалися в "работники" до Новгород-Сіверська "разним работам, и особливо на известніє заводи" ²³.

У визначений період на підприємствах дуже часто поряд з найманою використовувалася й праця залежних від власника мануфактури селян. Зокрема, наприкінці XVIII ст. неподалік с. Араповичі (Новгород-Сіверське намісництво) на березі р. Десни діяло кілька вапняних "заводів": 1-й — військового товариша Т. Лаврененка, де були зайняті лише наймити; 2-й — бунчукового товариша А. Рачинського, що функціонував стараннями найманих людей і підсусідка з "бездворною" хатою "при сем заводе"; 3-й — графа К. Г. Розумовського, на якому відробляли піддані

“его сиятельства”; 4-й — київського Софійського монастиря, де повинність відбували монастирські селяни; 5-й і 6-й — бунчукового товариша, війта новгород-сіверського І.Тамилівського та полковника А.Лобисевича — тут роботу виконували наймані люди; 7-й — Галаліївського монастиря — з працею “подданных монастырских”²⁴.

Як видно з наведених прикладів, на приватних, зокрема старшинських, підприємствах по виробництву вапна головним чином використовувалася праця наймитів, а на монастирських — підневільних селян. Останнє стосується й мануфактури колишнього гетьмана Лівобережної України К.Г.Розумовського. Такий стан речей пояснюється, ймовірно тим, що в руках одних зосереджувалася велика кількість феодално залежних посполитих, інші ж відчували явну їх недостатність. Проте навіть за наявності значної чисельності підданих інколи використовувалася додатково ще й праця найманих робітників. Так, на вапняному “заводі” новгород-сіверського Спаського монастиря поблизу с.Горки — маєтку того ж монастиря — “работы” здійснювалися “монастирськими поданными и по найму из стопани”. Рядовим працівникам тут платили по 2 крб., а майстру — 3 крб. Загалом на підприємстві біля “печей” працювало 12 робітників і 2 майстри²⁵.

Відомі випадки, коли на окремих промислових підприємствах поряд із сотнями вільнонайманих працівників і залежних селян трудилися люди (в тому числі вихідці із сіл), засуджені до покарання за різні кримінальні вчинки — т. зв. “колодники”. Вони були зайняті в основному на підсобних роботах. У даному разі безпосереднє виконання вироку замінювалося примусовою (обов’язковою) працею на виробництві. Зрозуміло, що психологічно це негативно позначалося як на внутрішньому стані всіх працюючих, так і на стосунках між ними, викликало в людей відповідні реакції. Такого роду явище, наприклад, мало місце в середині XVIII ст. на цегельнях К.Г.Розумовського. При цьому звертає на себе увагу той факт, що наймана праця там була набагато продуктивнішою, ніж підневільна: фактично в 1,5 раз²⁶.

На Лівобережжі й Слобожанщині наймана праця набувала поширення фактично в усіх галузях промисловості, засвідчуючи цим зародження й розвиток у них буржуазного способу виробництва²⁷. Характерною рисою досліджуваного періоду стало те, що вона поступово проникала в економічну й соціальну сфери життя села, впливала на характер ведення господарства навіть у невеликій слободі чи далекому хуторі. Як видно, зокрема,

з "Опису Новгород-Сіверського намісництва", при слободі Домотканів, власності генерального осавула І.Т. Журавки, існували вапняний і цегельний "заводи", де працювали посполиті "с заплавою, как и на протчих таковых же заводах, а делаемую известь продают байдаками в Кіеве, Переяславе и других местах, кирпич же — новгородским жителям"²⁸. Мешканці хуторів Псарівський, Зайцевський, Потютківщина заробляли собі на хліб частково "зажомом" у навколишніх селах, а частково "по винокурнях своих владельцев"²⁹. У багатьох населених пунктах відводилися спеціальні хати, призначені для проживання в них "робітних людей"³⁰.

Про те, наскільки зросла у другій половині XVIII ст. потреба в праці наймитів, може свідчити й спеціальний універсал К.Г. Розумовського від 15 вересня 1763 р., де йшлося про жебраків і бродяг, у тому числі підлітків. Таких осіб пропонувалося приймати на мануфактури, платити їм харчами, одягом, грішми, а також надавати "жительство основательное и выгодное"³¹.

Поступово серед наймитів склався окремий прошарок — так звані "служителі", які взагалі не мали ніякого власного господарства, а оселялися на постійне проживання у помешканні державця. Зокрема, при дворі поміщика Фридрикевича в с. Подолів (Ніжинський полк) у 60-х роках налічувалося 14 таких "служителів". Дев'ятьом з них він платив щорічно грошима (від 2 до 10 крб.), іншим — лише "пропитанием"³².

Інтенсивне зубожіння селян та розорення їхніх господарств зумовили надлишок робочих рук. Уже наприкінці XVIII — на початку XIX ст. промислово-мануфактурні заклади Лівобережжя й Слобожанщини не могли забезпечити працею всіх наймитів. У зв'язку з цим в Україні (особливо в південних районах) формувалася ціла мережа робітничих ринків, де збиралися заробітчани, зокрема вихідці із сіл.

Широке використання найманої праці в господарствах міцних хазяїв, постійне збільшення поставок продукції землеробства й товаринництва на ринок створювали для заможних прошарків сільського населення всі необхідні умови для нагромадження значного капіталу, а потім і вкладання його в різні галузі виробництва та торгівлі. Поступово чимало селян перетворювалося на значних промисловців і купців. Серед них були й відомі згодом родити Яхненків, Макух, Іванют та інших.

Наймання робочої сили давало деяким кріпосним селянам можливості уникати частково, а то й повністю виконання повинностей на свого землевласника. А.Г. Слюсарський у свій

праці навів такий приклад. Посполитий с. Пафлівки (Ізюмський повіт) Г. Шершавий, який мав під час жнив виконувати панщину на свого поміщика П. Замятню (орати його зем. ю), послав замість себе виконувати цю роботу свого робітника з плугом і спеціально найнятого селянина з парою волів. А сам Шершавий продовжував у цей час займатися власним господарством (1798 р.)³³.

В досліджуваній період дедалі частіше зустрічалися українські села й хутори, жителі яких фактично не займалися сільським господарством, зосередившись лише на промислах (причому виконання всіх пов'язаних з певним виробництвом операцій забезпечувалося місцевими найманими кадрами, які працювали на своїх розбагатілих односельців). Так, мешканці с. Стара Гута (Новгород-Сіверське намісництво) взагалі не мали "упражнения в хлебопашестве": багаті жили за рахунок гуральництва при допомозі найманих людей, що були "того ж села жителями", а "прочіе ж, кои винокурения производит не в состоянїи", існували завдяки заробіткам "у производящих винокурение". Подібна ж ситуація склалася і в с. Нова Гута (1779—1781 рр.)³⁴. Посполиті хутора Пастух працювали "зажонном" на винокурні в с. Басівці³⁵.

Відхід від землеробства і тваринництва певної частини населення, масове вивільнення робочих рук і в зв'язку з цим поширення наймів як головного засобу до існування поступово змінювали соціальний вигляд села, сприяли формуванню в ньому нових станових груп. Це, в свою чергу, породжувало й деякі незвичні явища в економічному житті селян. Так, відсутність належної кількості орної землі, городів і несприятливі умови ведення власного господарства, траплялося, робило всіх жителів певного поселення відверто "паразитуючими елементами", які існували здебільшого за рахунок чужої праці. Бо як ще можна назвати "оригінальне" явище, документально зафіксоване, зокрема, в с. Попівка (Шептаківська волость): "...Обыватели сего села ведут промыслы, именно: накупив в местечке Симеоновки дегтю и деревяной разной посуды на торгах с привозимых туда из разных мест, возят на перепродаж (підкреслено нами. — О. Г.) в степніе места в полка Лубенскій и Нежинскій и тамо за деньги продают, а большею частью меняют на хлеб в отсып". Частково це можна пояснити тим, що "к селу земли пахотной мало, а сенокосов и того менее"³⁶. За виручені гроші згадані "комерсанти" частково наймали луки та орну землю у мешканців сусідніх сіл.

Коли б це був поодинокий випадок, про нього можна було б і не згадувати. Проте факти свідчать про інше. Подібне

відбувалося і в с.Лизунів тієї ж волості. Його мешканці, говориться в документі, “лучшим же себе промыслом имеют, то что закупив на торгах в селе Семяновки (очевидно, те саме село, що й у першому прикладі. — О.Г.) и волости Перелюбской в Перелюбе, в селе Прибине и других діогтю и деревяной разной посуды, возят все то в Сумські полки и тамо діоготь продают на деньги, а посуду деревяную меняют на разной хлеб в отсыпь, то есть за каждую посуду дают ржи столько, сколько в покупаемую войти может, а гречи в двое противу того. Сами оне покупают десяток ведр от 30 до 40 копеек, за кои выменивают хлеба вышесказанным образом мерою полчетверти”³⁷.

Як бачимо, дуже непростий засіб забезпечення себе “хлібом насущним”. У сферу діяльності несаможиттєвих у господарському відношенні жителів одного села були економічно втягнуті мешканці декількох інших населених пунктів (причому окремі з них знаходилися на Слобожанщині, тобто на досить значній відстані).

Документи другої половини XVIII ст. свідчать про те, що фактично всі групи селян (приватні, державні, монастирські і т.д.) Лівобережної та Слобідської України брали участь у процесі поширення найманої праці: окремі з них або наймалися до заможних хазяїв, або ж самі наймали робітників для ведення власного господарства. За панування кріпосницької системи виробництва продаж робочої сили мав при різних умовах неоднаковий характер. Відзначимо такий факт: чим меншою була залежність особи, що наймитувала, тим вільніше (частіше, більше) вона могла продавати свою працю. При цьому безпосередня платня робітникам також визначалася нерівномірно і залежала, як правило, від віддаленості місця виходу робітної людини, чисельності працівників які пропонували себе в наймити, врожайності в поточному році (при високому врожаю різко зменшувалася кількість вільних від роботи рук) і т.д.

Таким чином, можна констатувати: наймитування серед селянства стало не лише типовим явищем, а й у більшості випадків невід’ємною рисою господарювання на селі. Поступово вимальовується ринок постійної робочої сили селян. А це, в свою чергу, свідчило про формування національних кадрів сільської буржуазії, з одного боку, та сільського пролетаріату — з іншого боку.

2. Розшарування лівобережного селянства та його майнов. нерівність

У другій половині XVIII ст. диференціація українського селянства за соціальними ознаками продовжувала поглиблюватися. Водночас погіршувалася матеріальна забезпеченість окремих його груп і прошарків. У фондах архівів поки що не знайдено узагальнюючих даних, які б докладно ілюстрували ці процеси в середовищі безпосередньо селян Лівобережної України. Однак їх певною мірою можуть компенсувати більш-менш повні матеріали ревізії 1751 р. по десяти полках, що стосуються селян, міщан і підсусідків. На жаль, тут подаються спільні дані про селян і міщан, які фігурують під загальною назвою "посполиті". Проте, враховуючи той факт що міщанство в досліджуваній період становило порівняно незначний відсоток від загальної кількості населення (близько 6 %), матеріали ці все ж дають певне уявлення й про соціальне розшарування селянства. Принаймні співвідношення різних його категорій було приблизно таким (див. табл. 2 на с. 84)³⁸.

Крім того, у нашому розпорядженні є дані про поділ підсусідків, що мешкали у дворах козаків, бобровників (особи, що сплачували податок шкірками бобрів) і стрільців. Значна частина їх також проживала в селах або містечках (див. табл. 3)³⁹.

З таблиці 1 видно: двори заможних селян і міщан, позначені в матеріалах ревізії як "можногрунтові й знатного промислу" та "середньогрунтові й середнього промислу", не становили й одного відсотка від загальної суми дворів, а "малогрунтових і малого промислу" та "нищеньських" було близько 100 %. Причому чисельність дворів "нищеньських" селян і міщан перевищувала кількість "малогрунтових та малого промислу" більш як у 12 разів. Найбільше зuboжілих посполитих значилося в Стародубському, Ніжинському, Лубенському та Київському полках. Не забезпечені кіньми підсусідки, судячи з обох таблиць, зосереджувалися здебільшого в Лубенському, Стародубському, Чернігівському й Ніжинському полках. Таке злиденне становище, в якому на початок 50-х років опинилась основна маса посполитих, стало прямим наслідком усієї внутрішньої політики царського уряду й гетьманського правління, жорстокої експлуатації селян, а значною мірою й міщан козацькою старшиною, українською шляхтою, православним духовенством.

Щоправда, деякі великі землевласники поступово починали розуміти: доведене до цілковитого зuboження селянське госпо-

Співвідношення різних категорій селян і міщан у лівобережних полках за матеріалами ревізії 1751 р.

Назва полку	Категорії селян і міщан												Підсумки		
	Можногрові та знатного промислу		Середньогрунтова й середнього промислу		Малогрунтови та малого промислу		Нищетні				Всього селян і міщан			кінні	піші
	дворів	у них хат	дворів	у них хат	дворів	у них хат	дворів	у них хат	бездворих хат	у них хат	дворів	у них хат	бездворих хат		
Лубенський	1	2	7	14	322	558	4518	5900	1542	4848	6474	1542	1542	151	681
Стародубський	—	—	6	10	1934	2681	8895	10975	3919	10835	13666	3919	3919	605	1869
Київський	—	—	3	3	40	56	4541	5153	977	4584	5212	977	977	280	552
Полтавський	—	—	5	8	46	64	3341	4182	1486	3392	4254	1486	1486	399	898
Прилуцький	—	—	—	—	19	46	2263	2990	2603	2282	3036	2603	2603	657	1344
Гадяцький	1	1	36	64	190	351	1245	1866	1986	1472	2282	1986	1986	99	230
Миргородський	—	—	3	10	75	137	1561	2757	4040	1639	2904	4040	4040	86	362
Ніжинський	1	1	5	5	48	75	5072	6345	1656	5126	6426	1656	1656	653	1381
Чернігівський	—	—	1	1	36	67	4825	5742	166	4862	5810	166	166	968	2368
Переяславський	6	9	74	146	389	627	2677	41	879	3146	4123	879	879	636	1286
Всього	9	13	140	261	3099	4662	38938	49251	19254	42186	54187	19254	19254	4534	10971

Таблиця 3

Кількість підсусідків, що мешкали у дворах козаків, бобровників і стрільців у лівобережних полках за матеріалами ревізії 1751 р.

Назва полку	Підсусідки	
	кінні	піші
Лубенський	734	2394
Стародубський	205	611
Київський	61	353
Полтавський	228	744
Прилуцький	69	626
Гадяцький	249	1120
Миргородський	358	1542
Ніжинський	146	1443
Чернігівський	200	915
Переяславський	13	118
Всього	2263	9866

дарство перетворюється на поганий об'єкт для одержання від нього прибутків. Тому окремі з них прагнули певною мірою зупинити катастрофічне поширення цього явища. Однак відчутних позитивних змін поодинокі заходи можновладців не приносили. Вся система соціального гноблення зумовлювала занепад значної частини господарств на селі.

Характерним щодо цього було, зокрема, становище залежних селян Києво-Печерської лаври. Так, якщо в 1755 р. у м. Василькові налічувалося 59 безземельних господарств (21,6 % від їх загальної кількості), то в 1766 р. — вже 153 (42 %). Кількість мало забезпечених землею сільських родин за цей час різко зменшилася — із 65,6 % до 14,6 %, хоч дещо зросла чисельність середньо забезпечених землею господарств — з 12,8 % до 37,4 %. Крім того, з'явилися окремі селяни, які зосередили в своїх руках великі орні ділянки (від 16 до 40 "днів" поля). Їх у 1766 р. налічувалося до 6 % від загальної кількості тих, що залежали від Лаври⁴⁰. Влада останньої прагнула якось обмежити подальше розшарування місцевого селянства (наприклад, за рахунок певного зменшення розмірів податків), проте з цього нічого не вийшло. І життя найбіднішої його верстви — "скуднейших" — уже не можна було уявити без постійного продажу своєї праці тим, хто її потребував. А це свідчило про порушення традиційної, "натуральної" основи стосунків між монастирем і посполитими.

Про значне розшарування сільського населення і майнову нерівність посполитих у 60-і роки XVIII ст. переконливо свідчать матеріали Генерального опису Лівобережної України (1765—1769). Так, згідно з його даними в сотенному містечку Воронків на той час було зафіксовано загалом 356 дворів селян, козаків, міщан і підсусідків, де мешкало 569 сімей, або 2723 душі чоловічої і жіночої статі. Їх господарства склалися з 5,8 тис. “днів” поля і 7,5 тис. голів різної худоби, в т. ч. 1,4 тис. — робочої. За розмірами одних угідь ці господарства можна поділити так: 1) безземельні й малоземельні (до 6 “днів” поля) становили 54,81 %; 2) середньозабезпечені (від 6 до 30 “днів”) — 25,26 %; 3) “можногрунтові” (від 30 “днів” до 100 і більше) — 19,93 %.

Господарства, де взагалі не було робочої худоби, і ті, що мали її тільки одну голову, становили 34 %, від 2 до 5 голів — 40 %, від 6 до 11 голів і більше — 26 %.

Двори, зовсім не забезпечені робочою силою, а також ті, що мали одного працівника, становили 56 %, двох — 26 %, трьох-чотирьох працівників — 18 %. Порівнявши у процентному відношенні двори й робочу силу, одержимо такі дані: 56 % дворів мали 31 % робочої сили, або 0,9 працівника на господарство; відповідно 26 % мали 31,4 % робочої сили, тобто в середньому по 2 робітники на господарство; 18,5 % дворів мали 38 % робочої сили — по 3,3 робітника на господарство⁴¹.

У Канівській сотні (Переяславський полк) налічувалося 554 господарства. Безземельні й малоземельні (до 8 “днів” поля) становили серед них майже 62 %, середньоземельні (від 8 до 25 “днів”) — 26 %, добре забезпечені (від 25 до 50 “днів”) — 12 %.

Робоча худоба в цій сотні розподілялась так: 39 % господарств утримували 4 % (60 голів) її загальної кількості, або в середньому 0,3 голови на господарство; на 36 % господарств припадав 41 % робочої худоби (594 голови), тобто в середньому по 3 голови на господарство; 26 % господарств утримували 55 % робочої худоби (800 голів) — у середньому 5,5 голови на господарство.

Чоловіча робоча сила у господарствах сотні розподілялась таким чином: двори без неї або з одним працівником становили 60,6 % й мали 37 % усієї робочої сили (в середньому 0,8 душі на одне господарство); дворів з двома працівниками було 26 %, і мали вони 35 % усієї робочої сили (1,8 душі); на 13 % дворів з трьома-чотирма робітниками припадало 28 % робочої сили (у середньому по троє чоловіків на господарство)⁴².

Як бачимо, і в Канівській сотні, й у м-ку Воронків процентне співвідношення між групами дворів за чоловічою робочою силою та розмірами орних угідь було приблизно однаковим.

Проаналізувавши статистичні дані Генерального опису Лівобережної України за документами Переяславського полку, І.С. Ковальський дійшов висновку, що на території полку найзаможнішими були ті господарства, в яких широко застосовувалася наймана праця, а землеробство поєднувалося з ремеслами та промислами⁴³.

Важливо відзначити, що економічне становище (забезпеченість землею, робочою худобою тощо) кожного окремого селянина враховувалося вищими державними органами влади при визначенні розмірів деяких повинностей, наприклад, зборів на консистентів. Так, за розпорядженням царського уряду треба було збирати з 1 лютого до 15 квітня 1752 р. з посполитської хати "самой вишшей стати, то есть знатного промысла и можно грунтових", згідно з визначеною градацією по 3/4, 1/8, 1/32, 1/128, 1/256 порцій та по 1 і 1/16 рацій. А з інших "нижчих от тех статей до самой последней стати, то есть бездворных хат, уступая одной против другой в пол ниже". Одночасно з козацьких, селянських і міщанських підсусідків збирали "с конних" по 3/410, а "с пеших" по 2/110 "порціонов"⁴⁴.

Тоді, коли малоїмущі посполиті в основній своїй масі розорявалися, йшли в найми, окремі господарі за рахунок великих прибутків спробували зосереджувати в себе величезні суми грошей. Так, серед селян містечка Середня Буда (Стародубський полк) були такі, що мали капітал до 5 тис. крб. (1781 р.)⁴⁵. Найчастіше заможними ставали ті посполиті, які володіли винокурнями, іншими підприємствами.

Окремо слід розглянути питання про взаємозв'язок між розшаруванням селянства, зростанням у його середовищі майнової нерівності та міграційними процесами в межах регіону (Лівобережжя). Як відомо, посилення соціального гноблення часто-густо викликало активне переселення посполитих у місця, де форми й розміри експлуатації залишали більш-менш сприятливі можливості для ведення особистого господарства. Нерідко це призводило до певної скупченості в окремих населених пунктах значної кількості незаможних категорій селян. Так, у 1752 р. в слободі старшини В.Тарновського, у полковій сотні Полтавського полку, на два двори (один з них причому вважався "крайньо нищетним") припадало аж 8 хат (на перший — 6 хат, а в них 6 сімей, на другий — 2 хати). Крім того, було тут ще

14 “бездворних” хат, де мешкало 18 сімей. Приблизно така сама картина спостерігалася і в слободах, які належали духовенству в тому ж полку, а також на хуторах рядових козаків⁴⁶.

Аналізуючи документальні матеріали про українське село другої половини XVIII ст., можна помітити своєрідну закономірність: розміри населеного пункту мало впливали на ступінь розшарування серед його жителів, тобто в невеликому селі майнова нерівність (у процентному співвідношенні ряду показників) була приблизно такою самою, що й у великому. Про це, зокрема, може свідчити забезпеченість сільських працівників робочою худобою. Наприклад, у 8 селах Лівобережжя в 1770 р. коні серед жителів розподілялися так: в с. Любечі налічувалося 513 працівників, у яких було 193 коня, с. Кропивне — 17 працівників і 5 коней, с. Сенюки — відповідно 96 і 33, с. Мохначі — 36 і 12, с. Сидорівці — 23 і 8, с. Лопатня — 42 і 15, с. Радуде — 76 і 21, с. Редівка — 132 працівники і 70 коней⁴⁷.

Таким чином, майже в кожному з названих сіл (незалежно від його величини) на двох-трьох робітників припадало в середньому по двоє-трьох коней.

Протягом століття різко впала забезпеченість селянства не лише робочою худобою, а й орною землею. Це стосувалося всіх без винятку його соціальних груп. Так, на 1761 р. безземельних серед полтавських магістратських селян було 44 %, тих, хто не мав ніякої худоби, — 19 %, а робочої худоби — 22 %. Серед рангових селян того ж полку безземельними значилося 32 %, такими, у кого не було худоби взагалі, 2 %, робочої — 20 %; у монастирських маєтках: відповідно 63, 11 і 18 %, у приватних старшинських маєтках: 39, 9 і 14 %; у дрібних власників: 86, 25 і 38 %. У Золотоніському повіті безземельні становили 15 % селян, ті, що не мали ніякої худоби, — 17 %. У Суразькому повіті — відповідно 37 і 11 %, а не мали робочої худоби 15 %. У Кролевецькому повіті значилося 14 % безземельних селян. У Лубецькій сотні частка таких сягала 16,5 %, не було худоби у 6,5 %, а робочої худоби — в 11 %. У Воронківській сотні безземельні становили 50 % селян⁴⁸.

Процес обезземелення широких верств посполитих зумовлював поширення найманої праці в регіоні. А це, в свою чергу, активізувало розвиток товарно-грошових відносин. За таких умов зростала відносна вартість землі. О. І. Путро на підставі аналізу матеріалів Генерального опису Лівобережної України запропонував таку схему приблизної вартості землі (1 дня оранки) у середині XVIII ст.:

40-і роки	— 1—3 крб.
50-і роки	— 1—1,5 крб.
60-і роки (перша половина)	— переважно 1,5—2 крб.
60-і роки (друга половина)	— 3—6 крб.

Крім того, всіх збезземелених селян (що не мали наділу) він поділив на дві основні групи: до першої належали ті з них, які займалися землеробством на ділянках, виділених їм у тимчасове користування поміщиками, монастирями або казною; до другої — ті, що існували переважно за рахунок “заробітків”, тобто продажу власної робочої сили. При цьому серед безземельних першої групи дослідник також відзначив наявність майнової нерівності⁴⁹.

Чим же відрізнялися заможні господарі від своїх зубожілих односельців? Наведемо кілька характерних прикладів. Так, у 60-х роках підданий Києво-Печерської лаври Ф. Гундер мав у своєму розпорядженні поля на 21 день оранки, велику сіножать і частину лісу, водяний млин. Феодально залежний посполитий Софійського монастиря І. Великдан утримував двох наймитів, яким сплачував по 2—3 крб. на рік та одягав їх і харчував. Земельні угіддя (ріллі майже на 60 “днів” і сіножаті на 100 кіп) він придбав у користування від монастиря. Цей господар тримав велику кількість худоби, а також вулики з бджолами, від яких мав щорічно 5 крб. прибутку. Тому податок “на консистентів” у розмірі 3 крб. 60 коп. був для нього не надто обтяжливим. На монастир же він відбував щоденну панщину⁵⁰.

Значної соціальної диференціації зазнали і лівобережні козаки *, які до початку 80-х років перебували в кращому становищі, ніж посполиті. Вони визнавалися царським урядом як окрема станова одиниця, мали право на користування особистою свободою і володіння землею. Проте з утворенням намісництва (1781—1782 рр.) та реорганізацією козацьких полків і перетворенням їх на регулярні карабінерські (1783), становище козацтва різко погіршилося. Тільки найзаможніша його частина — так звані “виборні” козаки — зберегла привілейоване становище. Вони особисто відбували військову службу і звільнялися від звичайних повинностей. Основна ж маса козаків — “підпомічники” — виконували ті самі повинності, що й селяни, тільки вдвічі менші за розміром. За цю “пільгу” “підпомічники” мали під час походів постачати “виборним” козакам коней, зброю, провіант

* За 4-ю ревізією (1782 р.) з 415 740 козаків Лівобережної України виборних козаків було 195 561, а їхніх підпомічників — 219 909.

тощо. Все це неодмінно призводило до їх зубожіння, а нерідко й до цілковитого розорення. Втрачаючи землю, а з нею й певні привілеї, козаки переводилися в інші стани покріпачених селян і зливалися з ними в одну масу.

Таким чином, розшарування сільського населення в досліджуваний період продовжувало зростати. Часткове, а то й повне обезземелення, недостатня кількість худоби, в тому числі робочої (або її відсутність) були одними з найхарактерніших показників майнового стану більшості посполитих. Саме вони зумовлювали відрив значної частини селянства від землеробства і сприяли поглибленню суспільного поділу праці. Все це, в свою чергу, прискорювало розклад натурального господарства в краї.

Заключне слово

В період пізнього феодалізму і зародження буржуазних відносин Визвольна війна українського народу проти шляхетської Польщі під проводом гетьмана Б.Хмельницького викликала справжній соціальний вибух. На певний час вона різко змінила співвідношення політичних сил, які репрезентували різні стани, безпосередньо вплинула на структуру всього населення Лівобережжя й Слобожанщини, зумовила появу та формування цілих суспільних верств та окремих ярошарків.

Зокрема, одним із своєрідних наслідків тих подій стало утворення рангових маєтків, прямо пов'язане з приходом до влади нової генерації української соціальної еліти — козацької старшини. Характерно, що основним джерелом поповнення рангових посполитих були особисто незалежні безпосередні виробники матеріальних благ (у тому числі зубожілі жителі міст і рядові козаки).

Як феноменальне соціально-економічне явище варто розглядати масове виникнення вільних військових сіл і містечок. Це насамперед у них селяни після багатовікової кріпосної залежності бодай на кілька десятиліть змогли відчутти себе справжніми господарями своїх земельних наділів та відносно самостійними розпорядниками власної праці й майна. Зміна в їхньому становищі була тим разючішою, що зовсім недавно у переважній своїй більшості вони як кріпаки польських магнатів, заможної шляхти та католицького духовенства не мали ніяких прав.

І після війни найбільш експлуатованою частиною суспільства продовжували залишатися монастирські й приватні посполиті. Але і в їхньому становищі сталися значні зрушення в бік коли

й не юридичної, то хоча б формальної свободи. У другій половині XVII ст. певна еволюція характеру "послушенства" мала місце і в житті такої історично давньої категорії селян, як магістратські й ратушні. Окремих з них починають експлуатувати російські воеводи, призначені в українські міста царським урядом.

Крім того, перерозподіл, часте дроблення великих маєтків, наявність неабиякої кількості незайнятих земель і, врешті-решт, небувале раніше ослаблення класових суперечностей привели до практичного злиття проміжних груп населення (підсусідки, городники, бобилі й захребетники) з іншими верствами тогочасного суспільства. Певний час завдяки невизначеності свого соціального статусу представникам цих груп взагалі вдавалося уникати виконання будь-яких повинностей.

Одним з найголовніших соціальних завоювань Визвольної війни слід вважати набуття посполитими різних категорій права переходити з місця на місце, змінювати (у зв'язку з кращими умовами життя) одного державця на іншого, довільно розпоряджатися не тільки своїм рухомим, а й нерухомим майном. Друга половина XVII ст. позначена лише поодинокими втручаннями царизму в політику гетьманської адміністрації щодо селян.

У наступний історичний період соціальна ситуація на території обох регіонів різко змінюється на гірше. Перша половина XVIII ст. характеризується тим, що в цей час приватні й монастирські піддані, тобто найзалежніші від землевласників і найбільш інтенсивно експлуатовані посполиті, кількісно починають випереджати всі інші структурні селянські групи. Швидкими темпами скорочується чисельність дворів у рангових, магістратських, ратушних і вільних військових маєтностях — їхні мешканці внаслідок поступового процесу закріпачення поповнюють ряди найбезправніших. Проміжні категорії людності, такі, як захребетники й городники, взагалі зникають: за їхній рахунок відбувається укрупнення інших соціальних одиниць. Специфічною рисою Слобожанщини стало формування тут нової суспільної групи — однодвірців. Одночасно в обох регіонах набуває чіткішого юридичного визначення соціальний статус підсусідків і бобилів. Порівняно з попереднім періодом у народному господарстві помітно зростає коефіцієнт праці за наймом.

У другій половині XVIII ст. продовжує зберігатися строкатість (маємо на увазі насамперед кількість і чисельне співвідношення різних груп) структури селянства. В його середовищі відбуваються кардинальні зміни, пов'язані головним чином з новими явищами в економіці й загальноімперською

політикою царизму щодо України. Зокрема, повністю зникають (остаточно переходять або законодавчо переводяться на інший статус) цілі категорії селян — монастирські, рангові, вільні військові й т.д., формуються нові. В усьому розвитку села істерігалася тенденція до групування двох найчисленніших категорій його жителів — державних і поміщицьких посполитих, що, до речі, стало загальним явищем для більшості регіонів Російської імперії. Ці процеси супроводжувалися формуванням (в основному за рахунок зубожілих селянських мас) кадрів вільнонайманих робітників і зародженням місцевої буржуазії. На той час на селі наймитування стає не лише звичною справою, а й здебільшого невід'ємною рисою господарювання. Поступово викристалізовується ринок постійної робочої сили селян. Багато в чому це зумовлювалося її надлишком в окремих населених пунктах. Згідно із свідченням документальних матеріалів у другій половині століття фактично всі групи селян Лівобережжя і Слобожанщини більшою чи меншою мірою брали участь у процесі поширення найманої праці. Одні з них найматися до заможних хазяїв, інші самі наймали працівників "на підмогу" для ведення власного господарства. Слід зауважити, що за різних умов функціонування кріпосної системи господарства та виробництва продаж робочої сили мав певні особливості. Але при цьому досить чітко простежуються такі закономірності: 1) чим меншою була особиста залежність виробника, тим вільніше й частіше він міг продавати свою працю; 2) безпосередня платня робітникам не мала строго фіксованого характеру і залежала від багатьох причин (як правило, від віддаленості місця виходу наймита, кількості робітників, які прийшли продавати працю, врожайності в поточному році тощо). Різні економічні можливості представників сільського населення призводили до ще більшого розшарування в його середовищі, поглиблення майнової нерівності. Часткове, а то й повне обезземелення, недостатня кількість робочої худоби нерідко ставали причинами розорення не тільки окремих селян, а й цілих сіл. А це часто-густо назавжди відривало багатьох трударів від землеробства, сприяло поглибленню суспільного поділу праці, прискорювало розклад натурального господарства на селі.

Примітки

Розділ I

¹ Центр. наук. б-ка ім. Вернадського НАН України (далі — ЦНБ). — Відділ рукописів (ВР), ф.2, № 1490, арк. 1—2; № 1523.

² *Маркович Я.М.* Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях. — СПб., 1798. — Ч. 1.

³ *Лазаревский А.М.* Маролоссийские посполитые крестьяне (1648—1783 гг.): Историко-юридический очерк по архивным источникам. — К., 1908. — С. 15.

⁴ *Ткаченко М.* Нариси з історії селян на Лівобережній Україні в XVII—XVIII вв. // Записки історично-філологічного відділу УАН. — К., 1931. — Кн. 26. — С. 173.

⁵ *Мякотин В.А.* Очерки социальной истории Украины XVII—XVIII вв. — Прага, 1924—1926. — Т.1. — Вып. 1, 2, 3; *Барвинский В.А.* Крестьяне в Левобережной Украине в XVII—XVIII вв. — Харьков, 1909. — 269, IV с.

⁶ *Багалій Д.І.* Історія Слобідської України. — Харків, 1990. — С. 90.

⁷ *Слюсарський А.Г.* Слобідська Україна: Історичний нарис XVII—XVIII ст. — Харків, 1954. — 279 с.; *Слюсарский А.Г.* Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII—XVIII вв. — Харьков, 1964. — 460 с.

⁸ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею (далі — Акты ЮЗР). — СПб., 1861. — Т. 3. — С. 216.

⁹ Літопис Самовидця. — К., 1971. — С. 128.

¹⁰ Там само. — С. 143.

¹¹ Акты ЮЗР. — СПб., 1884. — Т. 13. — С. 699.

¹² Літопис Самовидця. — С. 139.

¹³ Акты ЮЗР. — СПб., 1878. — Т. 10. — С. 81.

¹⁴ *Ткаченко Н.М.* Очерки по истории крестьян Левобережной Украины XVII в.: Автореф. дисс. ... д-ра ист. наук. — К., 1963. — С. 19.

¹⁵ *Слабченко М.Е.* Малорусский полк в административном отношении (Историко-юридический очерк). — Одесса, 1909. — С. 15.

¹⁶ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею (далі: Акты ЗР). — СПб., 1853. — Т. 5. — С. 85.

¹⁷ ЦНБ НАН України. — ВР, ф. 1, № 57673, арк. 1.

- ¹⁸ Центр. держ. іст. арх. України (далі — ЦДІА), ф. 145, оп. 1, спр. 3, арк. 1—2.
- ¹⁹ Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку // Український архів. — К., 1931. — Т. 4. — С. 70.
- ²⁰ Там само. — С. 70—81.
- ²¹ Генеральное следствие о маєтностях Нежинского полка 1729—1730 г. // Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии. — Чернигов, 1901. — Вып. 1. — С. 34.
- ²² Генеральное следствие о маєтностях Черниговского полка 1729—1730 гг. // Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии. — Чернигов, 1908. — Вып. 3. — С. 197, 198.
- ²³ Багалей Д. И. Займанщина в Левобережной Украине XVII и XVIII ст. // Киев. старина. — 1883. — № 11. — С. 16.
- ²⁴ Генеральное следствие о маєтностях Черниговского полка. — С. 191.
- ²⁵ Генеральное следствие о маєтностях Нежинского полка. — С. 40.
- ²⁶ Переписні книги 1666 року. — К., 1933. — С. 433—434.
- ²⁷ Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. — Харьков, 1852. — Кн. 1. — С. 170, 210; 1857. — Кн. 4. — С. 19.
- ²⁸ ЦНБ НАН України. — ВР, ф. 2, № 1487, к. 3 зв.
- ²⁹ Документи Богдана Хмельницького (упорядники І. Крип'якевич та І. Бутич). — К., 1961. — С. 432—433.
- ³⁰ Барзинский В. А. Указ. соч. — С. 58.
- ³¹ Документи Богдана Хмельницького. — С. 436—437.
- ³² Там само. — С. 482.
- ³³ Там само. — С. 505.
- ³⁴ Там само. — С. 598—599.
- ³⁵ Генеральное следствие о маєтностях Киевского полка 1729—1730 гг. // Чтений в Историческом обществе Нестора-летописца (далі — ЧИОНЛ). — .., 1893. — Кн. 7. — Отд. 3. — С. 56.
- ³⁶ Генеральное следствие о маєтностях Переяславского полка 1729—1730 г. — Харьков, 1896. — С. 12—13.
- ³⁷ Генеральное следствие о маєтностях Черниговского полка. — С. 342.
- ³⁸ Грушевський Михайло. Історія України-Руси. — К., 1928. — Т. 9. — Ч. 1. — С. 1.
- ³⁹ Багалій Д. І. Історія Слобідської України. — С. 94.
- ⁴⁰ ЦНБ НАН України. — ВР, ф. 2, № 1487, арк. 3.
- ⁴¹ Там само, № 1502, арк. 22.

⁴² *Стецюк К.І.* Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х роках XVII ст.—К., 1966.—С. 311.

⁴³ Генеральное следствие о маестностях Прилуцкого полка 1729—1730 гг.—К., 1896.—С. 11.

⁴⁴ Там само.—С. 21.

⁴⁵ *Барвинский В.А.* Указ. соч.—С. 96.

⁴⁶ Центр. держ. арх. давніх актів Росії (далі—ЦДАДА), ф. 248, оп. 29, спр. 1809, арк. 15.

⁴⁷ *Бантыш-Каменский Д.Н.* История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства: В 3-х ч.—4-е изд.—Ч. I—III.—СПб.; К.; Харьков, 1903.—С. 416, 585 (примечание).

⁴⁸ *Лазаревский А.М.* Заметки о Мазепе: По поводу книги Ф.М.Уманца "Гетман Мазепа" // Киев. старина, 1898.—№ 4.—С. 144.

⁴⁹ Генеральное следствие о маестностях Гадяцкого полка 1729—1730 г.—Полтава, 1893.—С. 3.

⁵⁰ Акты ЮЗР.—Т. 10.—С. 496—497; Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы: В 3-х т.—М., 1953.—Т. 3.—С. 568.

⁵¹ Генеральное следствие о маестностях Нежинского полка.—С. 53.

⁵² Там само.—С. 53—54.

⁵³ *Веселаго В.В.* Экономическая политика Богдана Хмельницкого (1648—1657 гг.): Автореф. дисс. канд. экон. наук.—К., 1955.—С. 7.

⁵⁴ *Слюсарский А.Г.* Социально-экономическое развитие Слобожанщины.—С. 132.

⁵⁵ *Рожков Н.А.* Русская история в сравнительно-историческом освещении: В 12-ти т.—М., 1923.—Т. 4.—С. 30—31.

⁵⁶ *Борисенко В.Й.* Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст.—К., 1986.—С. 185.

⁵⁷ Переписні книги 1666 року.—С. 301—302 (підрахунки автора).

⁵⁸ Генеральное следствие о маестностях Нежинского полка.—С. 95.

⁵⁹ Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка.—С. 184, 185, 364.

⁶⁰ Генеральное следствие о маестностях Миргородского полка 1729—1730 гг. // Труды Полтав. учен. арх. комиссии.—1910.—Вып. 7/9.—С. 127.

⁶¹ Акты ЮЗР.—Т. 10.—С. 625.

⁶² ЦНБ НАН України.—ВР, ф. 2, № 1491. арк. 1; № 1498; Історія Української РСР: У 8-и т., 10-ти кн.—К., 1979.—Т. 2.—С. 125.

⁶³ *Багалій Д.І.* Історія Слобідської України.—С. 45.

⁶⁴ *Смолій В.А.* Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби (друга половина XVII—XVIII ст.).—К., 1985.—С. 189.

⁶⁵ Історія Української РСР.—Т.2.—С. 115. У 1666 р. на території Лівобережжя зафіксовано близько 800 поселень, а на початку XVIII ст. — приблизно 2 тис.

⁶⁶ Романовський В.А. Развитие городов Левобережной Украины после воссоединения с Россией (во второй половине XVII века) // Воссоединение Украины с Россией: Сб. статей.—М., 1954.—С. 397.

⁶⁷ Стецюк К.І. Назв. праця.—С. 108.

⁶⁸ Мякотин В.А. Указ. соч.—Т. 1.—Вып. 2.—С. 21.

⁶⁹ Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку.—С. 1.

⁷⁰ Генеральное следствие о маєтностях Переяславского полка.—С. 10—13; Генеральное следствие о маєтностях Нежинского полка.—С. 81—82; Генеральное следствие о маєтностях Прилуцкого полка.—С. 3—38 та ін.

⁷¹ Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку.—С. 31.

⁷² Лазаревський А.М. Описание старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления.—К., 1893.—Т.2. Полк Нежинский.—С. 82, 84, 85.

⁷³ Лазаревський А.М. Описание старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления.—К., 1888.—Т. 1. Полк Стародубский.—С. 167; Лазаревський А.М. Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII и XVIII вв. // ЧИОНЛ.—К., 1896.—Кн. II.—Отд. 2.—С. III.

⁷⁴ Лазаревський А.М. Очерки малоросецких фамилий: Материалы для истории общества в XVII—XVIII вв. : Искры // Русск. арх., 1875.—№ 2.—С. 305.

⁷⁵ Лучицкий И.В. (рецензія на кн.) А.М.Лазаревский. Описание старой Малороссии.—Т. 1. Стародубский полк.—Вып. 1, 2 // Университетские известия.—1889.—№ 12.—С. 288—289.

⁷⁶ Там само.—С. 291—297.

⁷⁷ Мякотин В.А. К истории Нежинского полка.—СПб., 1896.—С. 74—83.

⁷⁸ Барвинский В.А. Указ. соч.—С. 104—105.

⁷⁹ Барвинский В.А. Вводная статья // Генеральное следствие о маєтностях Миргородского полка.—С.125—126.

⁸⁰ Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII—початку XVIII ст.—К., 1959.—С. 51—52; Стецюк К.І. Вільні військові села—соціальний наслідок визвольної війни 1648—1654 рр. // Феодалізм: економіка, класова боротьба, культура: Зб. наук. праць.—К., 1986.—С. 15—25.

⁸¹ ЦНБ НАН України.—ВР, ф.1, № 1358.

⁸² Авсеєнко В.Г. Малороссия в 1767 году: Эпизод из истории XVIII столетия.—К., 1864.—С. 108—109.

⁸³ Лазаревський А.М. Малороссийские помещичьи крестьяне.—С. 70.

⁸⁴ Слабченко М. Організація господарства України від Хмельниччини до світової війни. — Одеса, 1923. — Ч. 1. Землеволодіння та форми сільського господарства Гетьманщини XVII—XVIII століть. — С. 23.

⁸⁵ Барвинский В.А. Указ. соч. — С. 207, 229—230.

⁸⁶ Грушевский Мих. Очерк истории украинского народа. — 3-е изд. СПб., 1911. — С. 321—322.

⁸⁷ Василенко Н.П. Прикрепление крестьян в Малороссии // Великая реформа: Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. — М., 1911. — Т. I. — С. 118.

⁸⁸ Борисенко В.Й. Назв. праця. — С. 184.

⁸⁹ Переписні книги 1666 року. — С. 323, 331, 333, 351.

⁹⁰ Воссоединение Украины с Россией. — М., 1954. — Т. 2. — С. 454.

⁹¹ Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины. — С. 378—379.

⁹² ЦНБ НАН України. — ВР, ф. 2, 1486, арк. 2 зв.

⁹³ Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. — Кн. 2. — С. 121.

⁹⁴ Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку // Український архів. — К., 1929. — Т. I. — С. 65.

⁹⁵ Переписні книги 1666 року. — С. 29—44.

⁹⁶ Там само. — С. 44—54.

⁹⁷ Там само. — С. 66—79.

⁹⁸ Там само. — С. 80—81.

⁹⁹ Там само. — С. 333.

¹⁰⁰ Там само. — С. 437.

Розділ II

¹ Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗ). — 1-е изд. — СПб., 1830. — Т. 5. — С. 50.

² Там само. — С. 150.

³ Источники малороссийской истории, собранные Д.Н. Бантышем-Каменским и изданные О. Бодянеким. — М., 1859. — Ч. 2. — С. 305.

⁴ Цит. за: Барвинский В.А. Крестьяне в Левобережной Украине в XVII—XVIII вв. — С. 239.

⁵ Гуржій І.О. Повстання селян в Турбях (1789—1793) — К., 1950. — С. 33.

⁶ ЦДІА України, ф. 51, оп. 3, спр. 7787, арк. 1—17.

⁷ ЦНБ НАН України. — ВР, ф. 1. — № 54556, арк. 1 зв. 2.

⁸ ЦДІА України, ф. 1725, оп. 1, спр. 22, 233.

⁹ Права, по которым судится малороссийский народ... из трёх книг, а именно: Статута Литовского, Зерцала Саксонского и приложенных при том двух прав, также из книги Порядка, по переводе из польского и латинского языков на российский диалект в едину книгу сведенья и граде Глухове, лета от Рождества Христова 1743 года / Под ред. А. Ф. Кистяковского. — К., 1879. — Гл. IV, арт. 9, п. 1.

¹⁰ Там само. — Гл. IV, арт. 10.

¹¹ Там само. — Гл. IV, арт. 7; гл. X, арт. 22, п. 1, 2.

¹² Там само. — Гл. IV, арт. 8, п. 1.

¹³ Там само. — Гл. IV, арт. 8, п. 3.

¹⁴ Там само. — Гл. IV, арт. 9, п. 1.

¹⁵ Там само. — Гл. IV, арт. 9, п. 3.

¹⁶ Кабуза В. М. Изменения в размещении населения России в XVIII — первой половине XIX в.: (По материалам ревизий). — М., 1971. — С. 67—69.

¹⁷ Гуржий А. И. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. — К., 1986. — С. 30—31.

¹⁸ Багалій Д. І. Історія Слобідської України. — С. 98—99.

¹⁹ Багалей Д. И. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний) в XVI—XVIII столетии. — Харьков, 1886. — Т. 1. — С. 204—276.

²⁰ ЦДІА України, ф. 1725, оп. 1, спр. 22, арк. 1—1552.

²¹ Моравский С. Федор Лисовский. 1709—1722: Очерк из внутренней истории Малороссии в 1-й половине XVIII ст. // Киев. старина. — 1891. — № 10. — С. 23, 24.

²² Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. — М., 1859. — Ч. 2. — С. 114.

²³ Цит. за: Лазаревский А. М. Малороссийские посполитые крестьяне. — С. 67.

²⁴ ЦНБ НАН України. — ВР, ф. 2, № 27507, арк. 1—1 зв.

²⁵ Там само.

²⁶ Цит. за: Ефименко А. Я. Южная Русь: Очерки, исследования и заметки. — СПб., 1905. — Т. 2. — С. 140.

²⁷ Там само. — С. 141; Месяц В. Д. История кодификации права на Украине в первой половине XVIII века. — (К., 1963). — ВИНТИ, 1964. — С. 32.

²⁸ ЦДІА України, ф. 51, оп. 1, спр. 353, арк. 1.

²⁹ Цит. за: Лазаревский А. М. Описание старой Малороссии. — Т. 1. — С. 246.

³⁰ ПСЗ. — Т. 12. — № 9267.

³¹ Лазаревский А. М. Описание старой Малороссии. — Т. 2. — С. 297—298.

- ³² ЦДІА України, ф. 130, оп. 1, арк. 23, арк. 1.
- ³³ Там само, ф. 51, оп. 3, спр. 2183, арк. 4—136; спр. 2204—2204-а.
- ³⁴ Матеріали для очерка службової діяльності Шидловських в Слободській Україні 1696—1727 гг. / Собр. и изд. С.И.Шидловский. — СПб., 1896. — С. 218.
- ³⁵ *Семевский В.И.* Крестьяне в царствование императрицы Екатерины II. — СПб., 1901. — Т. 2. — С. 729.
- ³⁶ Цит. за: *Слюсарский А.Г.* Социально-экономическое развитие Слобожанщины ... — С. 387—388.
- ³⁷ Генеральное следствие о маестностях Нежинского полка. — С. 172.
- ³⁸ ЦДАДА Росії, ф. 13, спр. 52, арк. 4 зв; ПСЗ. — Т. 13. — С. 324.
- ³⁹ ЦДІА України, ф. 51, оп. 3, спр. 3787.
- ⁴⁰ Там само, спр. 2917. — арк. 3—6.
- ⁴¹ Підрахунки зроблено автором на підставі "Генерального слідства про маєстності" 1729—1730 рр.
- ⁴² *Барвинский В.А.* Указ. соч. — С. 116.
- ⁴³ Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. — М., 1859. — Ч. 1. — С. 385; див. також: ЦДІА України, ф. 51, оп. 3, спр. 4167, арк. 1—3.
- ⁴⁴ ЦДАДА Росії, ф. 13, спр. 24, арк. 15.
- ⁴⁵ Там само, арк. 15—16 (підрахунки автора).
- ⁴⁶ ЦДІА України, ф. 51, оп. 3, спр. 4167, арк. 4—5.
- ⁴⁷ ЦДАДА Росії, ф. 248, оп. 29, спр. 1814, арк. 82 зв.
- ⁴⁸ ЦДІА України, ф. 57, оп. 1, спр. 339, арк. 70; *Ковальський І.С.* Проведення Генерального опису в Переяславському полку (1765—1768 рр.) // Укр. іст. журн. — 1960. — № 6. — С. 133.
- ⁴⁹ ЦДІА України, ф. 51, оп. 3, спр. 2183, арк. 72.
- ⁵⁰ Там само, спр. 2204, арк. 35.
- ⁵¹ Там само, спр. 7788, арк. 7—11.
- ⁵² Там само, спр. 7802, арк. 2—3.
- ⁵³ ЦДАДА Росії, ф. 13, спр. 34, арк. 42; *Барвинский В.А.* Указ. соч. — С. 114.
- ⁵⁴ ЦДІА України, ф. 51, оп. 3, спр. 7789, арк. 11.
- ⁵⁵ ЦНБ НАН України — ВР, ф. 1, № 55425, арк. 1—15.
- ⁵⁶ ЦДІА України, ф. 51, оп. 1, спр. 383, арк. 9—104.
- ⁵⁷ Там само. — Спр. 78. — Арк. 1—39.
- ⁵⁸ Там само. — Спр. 204. — Арк. 1—10.
- ⁵⁹ Там само. — Оп. 3, спр. 7483. — Арк. 1—6.
- ⁶⁰ Там само. — Оп. 1, спр. 732. — Арк. 1.
- ⁶¹ Там само. — Спр. 57. — Арк. 4.

⁶² Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717—1767 гг.) / Под ред. А.М.Лазаревского. — К., 1897. — Ч. 3 (1730—1734 гг.). — С. 290.

⁶³ ЦДІА України. — Ф. 51, оп. 3, спр. 1351. — Арк. 7.

⁶⁴ ПСЗ. — Т. 9. — С. 397.

⁶⁵ ЦДІА України. — Ф. 51, оп. 1, спр. 270. — Арк. 1—33.

⁶⁶ Там само. — Ф. 1725, оп. 1, спр. 22. — Арк. 1370.

⁶⁷ Там само. — Арк. 1439.

⁶⁸ Там само. — Ф. 51, оп. 3, спр. 3787. — Арк. 1—10.

⁶⁹ Там само. — Ф. 1725, оп. 1, спр. 22, арк. 146.

⁷⁰ Там само. — Спр. 136. — Арк. 136/10.

⁷¹ Там само. — Ф. 51, оп. 3, спр. 3787. — Арк. 1—10.

⁷² ЦНБ НАН України. — ВР. — Ф. 1. — № 55414. — Арк. 1.

⁷³ ЦДІА України. — Ф. 59, оп. 1, спр. 620. — Арк. 1—1 зв.

⁷⁴ Там само. — Арк. 2 зв.

⁷⁵ Там само. — Ф. 51, оп. 3, спр. 7795. — Арк. 9—11.

⁷⁶ Там само. — Спр. 7787. — Арк. 4—5.

⁷⁷ Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии. — Т. 2. — С. 88, 123, 131, 214, 346; Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка. — С. 115.

⁷⁸ Багалея Д.И. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний) в XVI—XVIII ст. — Харьков, 1886. — Т. 2. — С. 154, 155.

⁷⁹ Кирилов И.К. Цветущее состояние Всероссийского государства. — М., 1977. — С. 164—170; ЦНБ НАН України. — ВР. — Ф. 1. — № 57940. — Арк. 1.

⁸⁰ Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины. — С. 380.

⁸¹ Сулимовский архив: Семейные бумаги Сулим, Скороп и Войцеховичей. XVII—XVIII в. — К., 1884. — С. 221.

⁸² Лазаревский А.М. Из семейной хроники Берлов (1672—1805) // Киев, старина. — 1899. — № 1. — С. 108.

⁸³ Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка. — С. 115.

⁸⁴ Там само. — С. 152.

⁸⁵ ЦДІА України. — Ф. 129, оп. 1, спр. 11. — Арк. 1.

⁸⁶ Там само. — Ф. 51, оп. 1, спр. 159. — Арк. 1—1 зв.

⁸⁷ Там само. — Спр. 345. — Арк. 1.

⁸⁸ Цит. за: Костантинович Н.А. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. — Вып. 4. Полк Стародубский (Дополнение). — Чернигов, 1885. — С. 43—44.

- ⁸⁹ Там само.—С. 44.
⁹⁰ ПСЗ.—Т. 7.—С. 50.
⁹¹ Там само.—Т. 9.—С. 397.
⁹² ЦДІА України.—Ф. 51, оп. 3, спр. 7635.—Арк. 1—34.
⁹³ ЦНБ НАН України.—ВР.—Ф. 1.—№ 55425.—Арк. 1—15.
⁹⁴ ЦДІА України.—Ф. 51, оп. 3, спр. 6048.—Арк. 42 зв.—43.
⁹⁵ Там само.—Спр. 7594.—Арк. 1—12.
⁹⁶ Там само.—Ф. 51, оп. 1, спр. 197; Ф. 54, оп. 1, спр. 335.—Арк. 1—3; Ф. 54, оп. 3, спр. 2136.—Арк. 1—6.

Розділ III

- ¹ *Шафонский Афанасий*. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малоя России, из частей коей оное наместничество составлено.—К., 1851.—С. 38—39.
² *Слюсарский А. Г.* Социально-экономическое развитие Слобожанщины.—С. 113.
³ *Кабузан В. М.* Чисельність українського населення на території Росії за ревізіями 1732 і 1763 років // Укр. іст. журн.—1960.—№ 6.—С. 163.
⁴ *Русов А. А.* Описание Черниговской губернии.—Чернигов, 1898.—Т. 1.—С. 24—34.
⁵ Селянський рух на Україні. Середина XVIII ст.—перша чверть XIX ст.: Збірник документів і матеріалів.—К., 1978.—С. 45.
⁶ Там само.
⁷ Универсал гетмана Разумовского об органичении права перехода крестьян // Киев. старина.—1885.—№ 7.—С. 477—482.
⁸ ПСЗ.—Т. 17.—№ 12311; № 12556.
⁹ Там само.—Т. 18.—№ 12966.
¹⁰ Історія Української РСР.—Т. 2.—С. 371.
¹¹ Бумаги императрицы Екатерины II.—СПб., 1871.—Т. 1.—С. 376—384; *Максимович Г. А.* Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией.—Нежин, 1913.—Т. 1.—С. 47—49.
¹² Бумаги императрицы Екатерины II.—Т. 1.—С. 348.
¹³ Селянський рух на Україні.—С. 165 (підкреслено нами.—О. Г.).
¹⁴ ПСЗ.—Т. 20.—№ 14275.—С. 86.
¹⁵ Там само.—Т. 22.—№ 16187.
¹⁶ Там само.—Т. 21.—№ 15724.—С. 908.
¹⁷ *Шафонский Афанасий*. Указ. соч.—С. 40.
¹⁸ ЦНБ НАН України.—ВР.—Ф. 2.—№ 2533.—Арк. 1.

¹⁹ Описи Київського намісництва 70—80-х років XVIII ст.: Описово-статистичні джерела. — К., 1989. — С. 283; *Шафонський Афанасій*. — Указ. соч. — С. 187—188.

²⁰ *Кабузан В.М.* Изменения в размещении населения России. — С. III—III.

²¹ *Бутич І.Л.* Селянські рухи на Слобідській Україні в другій половині XVIII ст. — Дис. канд. іст. наук. — К., 1950. — С. 234 (У А.Г.Слюсарського дані дещо інші. Див: Социально-экономическое развитие Слобожанщины. — С. 399).

²² *Кабузан В.М.* Изменения в размещении населения России. — С. III—III.

²³ *Кабузан В.М.* Чисельність українського населення на території Росії за ревізіями 1732 і 1763 років. — С. 163.

²⁴ Накази малороссийским депутатам. 1767 г. — К., 1889. — С. 243 (відбиток з "Киев. старини").

²⁵ ЦНБ НАН України. — ВР. — Ф. 2. — № 2695. — Арк. 1.

²⁶ ЦДІА України. — Ф. 193, оп. 1, спр. 58. — Арк. 1, 2; Див. також: спр. 150.

²⁷ Там само. — Спр. 226. — Арк. 2—4.

²⁸ Там само. — Ф. 1336, оп. 1, спр. 67. — Арк. 2.

²⁹ Там само.

³⁰ Из народных рассказов о слободско-украинских помещиках // Киев. старина. — 1885. — № 1. — С. 200 (Известия и заметки).

³¹ ЦНБ НАН України. — ВР. — Ф. 2. — № 22776. — Арк. 1.

³² Там само. — № 22775. — Арк. 1.

³³ Там само. — № 22778. — Арк. 1; № 22779. — Арк. 1.

³⁴ *Гуржій І.О.* Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту (з 80-х рр. XVIII ст. до 1861 р.). — К., 1958. — С. 16.

³⁵ *Семевский В.И.* Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой половине XIX века. — СПб., 1888. — Т. I. — С. 1.

³⁶ ЦНБ НАН України. — ВР. — Ф. 2. — № 27449—27460. — Арк. 74, 89.

³⁷ Там само. — Арк. 21, 65.

³⁸ Там само. — Арк. 76, 78, 79, 99, 103, 118.

³⁹ Там само. — Арк. 38.

⁴⁰ Там само. — № 25325, 25326.

⁴¹ Там само. — № 25351.

⁴² ПСЗ. 7 Т. 24. — № 17909.

⁴³ *Иконников В.С.* Александр Андреевич Беклешов (1743—1808). — К., 1890. — С. 22 (відбиток з "Киев. старини").

- ⁴⁴ *Радищев А.Н.* Описание моего владения // Избранные философские и общественно-политические произведения. — М., 1952. — С. 440.
- ⁴⁵ *Мордвинцев В.М.* Социально-экономическое положение и антифеодальная борьба монастырских крестьян Левобережной Украины в 30—80-х годах XVIII в. — Автореф. дисс. канд. ист. наук. — К., 1980. — С. 15.
- ⁴⁶ Там само. — С. 14, 16.
- ⁴⁷ Селянський рух на Україні. — С. 192.
- ⁴⁸ ЦДІА України. — Ф. 193, оп. 1, спр. 428. — Арк. 1.
- ⁴⁹ *Муравлева Т.Н.* Крестьянское движение на Левобережной и Слободской Украине в 70—90-е годы XVIII века. — Дисс. ... канд. ист. наук. — К., 1954. — С. 82.
- ⁵⁰ ЦНБ НАН України. — ВР. — Ф. 2. — № 221. — Арк. 1—4.
- ⁵¹ *Слюсарский А.Г.* Социально-экономическое развитие Слобожанщины. — С. 394.
- ⁵² *Булыгин И.А.* Монастырские крестьяне России в первой четверти XVIII века. — М., 1977. — С. 59—133.
- ⁵³ ЦНБ НАН України. — ВР. — Ф. 2. — № 3884. — Арк. 1—7.
- ⁵⁴ *Шафонский Афанасий.* Указ. соч. — С. 193.
- ⁵⁵ ЦДАДА Росії. — Ф. 13, спр. 93. — Арк. 3—5.
- ⁵⁶ *Федоренко Павло.* 3 історії монастирського господарства на Лівобережжі XVII—XVIII вв.: Господарство Петропавлівського монастиря біля Глухова // Записки історично-філологічного відділу УАН. — К., 1927. — Кн. II. — С. 167—168.
- ⁵⁷ Юридический вестник. — М., 1889. — № 12. — С. 608.
- ⁵⁸ ПСЗ. — Т. 22. — № 16374. — С. 574.
- ⁵⁹ *Бардинский В.А.* Указ. соч. — С. 116.
- ⁶⁰ ЦДІА України. — Ф. 57, оп. 1, спр. 339. — Арк. 70; *Ковальський І.С.* Проведення Генерального опису в Переяславському полку. — С. 133.
- ⁶¹ Н.С. Очерк из истории малороссийских казаков в конце XVIII и в начале XIX века. — К., 1890. — С. 32—33.
- ⁶² *Багалій Д.І.* Історія Слобідської України. — С. 136.
- ⁶³ *Гуржій І.О.* Повстання селян в Турбаях. — С. 32.
- ⁶⁴ *Путро О.І.* Становище козацтва на Лівобережній Україні у другій половині XVIII ст. // Укр. іст. журн. — 1969. — № 1. — С. 82.
- ⁶⁵ История уделов за столетие их существования (1797—1897). — СПб. — 1897. — Т. 2. — С. 94.
- ⁶⁶ Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779—1781). — К., 1931. — С. 24.
- ⁶⁷ ЦДІА України. — Ф. 1336, оп. 1, спр. 50. — Арк. 2—5.
- ⁶⁸ Там само. — Спр. 52. — Арк. 1—15; Ф. 1331, оп. 1, спр. 51. — Арк. 1.
- ⁶⁹ Там само. — Ф. 54, оп. 3, спр. 2809. — Арк. 1—13.

- ⁷⁰ Там само.—Ф. 204, оп. 5, спр. 747.—Арк. 1—2.
- ⁷¹ Там само.—Ф. 206, оп. 3, спр. 7933.—Арк. 1—5.
- ⁷² Там само.—Ф. 204, оп. 5, спр. 3681.—Арк. 1.
- ⁷³ Там само.—Ф. 54, оп. 3, спр. 1697.—Арк. 1—122.
- ⁷⁴ Там само.—Спр. 54.—Арк. 17.
- ⁷⁵ Там само.—Спр. 3310.—Арк. 2—20.
- ⁷⁶ Там само.—Ф. 204, оп. 5, спр. 3769.—Арк. 1—3.
- ⁷⁷ Там само.—Ф. 51, оп. 1, спр. 197; ф. 54, оп. 1, спр. 335.—Арк. 1—3;
ф. 54, оп. 3, спр. 2136.—Арк. 1—6.
- ⁷⁸ Там само.—Ф. 54, оп. 3, спр. 2136.—Арк. 1.
- ⁷⁹ Там само.—Ф. 54, оп. 1, спр. 467.—Арк. 2.
- ⁸⁰ Там само.—Ф. 204, оп. 5, спр. 974.—Арк. 1—3.
- ⁸¹ ПСЗ.—Т. 22.—№ 15907.
- ⁸² ЦДІА України.—Ф. 54, оп. 3, спр. 83.—Арк. 1—207.
- ⁸³ Там само.—Ф. 204, спр. 314.—Арк. 1.
- ⁸⁴ Муравлева Т.Н. Указ. соч.—С. 50.
- ⁸⁵ ПСЗ.—Т. 21.—№ 15265.
- ⁸⁶ ЦДІА України.—Ф. 206, оп. 3, спр. 546.—Арк. 1.
- ⁸⁷ Там само.—Спр. 7364.—Арк. 1; ф. 210, оп. 2, спр. 2.—Арк. 1.

Розділ IV

- ¹ Опис Новгород-Сіверського намісництва.—С. 4.
- ² Слюсарський А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины.—С. 197.
- ³ Ковба И. Хозяйственное положение посполитых и подсоседей Песчанской сотни Переяславского полка по данным Румянцевской описи (1767 г.) // Труды Полтав. уч. арх. комиссии.—Полтава, 1915.—Вып. 12.—С. 41—77.
- ⁴ Описи Київського намісництва.—С. 44—45.
- ⁵ ЦДІА України.—Ф. 57, оп. 1, спр. 152.
- ⁶ Там само.—Спр. 104 (кн. 104, ч. 1).—Арк. 119—119 зв.
- ⁷ Описи Київського намісництва.—С. 78.
- ⁸ Шафонский Афанасий. Указ. соч.—С. 227.
- ⁹ ЦНБ НАН України.—ВР.—Ф. 2.—№ 13697.—Арк. 9—10.
- ¹⁰ Ковальський І.С. Генеральний опис 1765—1769 рр.—джерело для вивчення соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні // Укр. іст. журн.—1962.—№ 2.—С. 100.
- ¹¹ Сборник Российской исторического общества.—СПб., 1888.—Т. 68.—С. 302.

- ¹² Описи Київського намісництва. — С. 58, 65, 75.
- ¹³ Там само. — С. 52.
- ¹⁴ *Шафонский Афанасий*. Указ. соч. — С. 408, 441, 501, 557, 560 та ін.
- ¹⁵ Топографічний опис Харківського намісництва 1785 року // Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. — К., 1991. — С. 97.
- ¹⁶ *Слюсарский А.Г.* Социально-экономическое развитие Слобожанщины. — С. 196.
- ¹⁷ Описи Київського намісництва. — С. 73.
- ¹⁸ *Шафонский Афанасий*. Указ. соч. — С. 225.
- ¹⁹ Там само. — С. 226.
- ²⁰ Там само. — С. 406, 407.
- ²¹ Описи Харківського намісництва. — С. 43.
- ²² Записки ново-оскольского дворянина И.О.Острожского-Лохвицкого (1771-1846 г.) // Киев, старина. — 1886. — № 2. — С. 350—370.
- ²³ Опис Новгород-Сіверського намісництва. — С. 10.
- ²⁴ Там само. — С. 7.
- ²⁵ Там само. — С. 8.
- ²⁶ *Нечипоренко П.* Фабрики К.Г.Розумовського на Посем'ї // Записки Історично-філологічного відділу УАН. — К., 1927. — К. II. — С. 125, 196.
- ²⁷ *Голобуцкий В.А.* К вопросу о промышленном предпринимательстве в помещичьем хозяйстве Левобережной Украины во второй половине XVIII в. // Вопросы истории сельского хозяйства, крестьянства и революционного движения в России. — М., 1961. — С. 88—95; *Пономарьев О.М.* Розвиток капіталістичних відносин у промисловості України XVIII ст. — К., 1971. — 183 с.
- ²⁸ Опис Новгород-Сіверського намісництва. — С. 14.
- ²⁹ Там само. — С. 29.
- ³⁰ Там само. — С. 30, 32, 213.
- ³¹ *Нечипоренко П.* Назв. праця. — С. 203—204.
- ³² *Путро А.И.* Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века: Некоторые вопросы социально-экономического и общественно-политического развития. — К., 1988. — С. 16.
- ³³ *Слюсарский А.Г.* Социально-экономическое развитие Слобожанщины. — С. 198—199.
- ³⁴ Опис Новгород-Сіверського намісництва. — С. 152.
- ³⁵ Там само. — С. 514.
- ³⁶ Там само. — С. 15.
- ³⁷ Там само. — С. 19.
- ³⁸ ЦНБ НАН України. — ВР. — Ф. I. — № 57900. — Арк. I.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Мордешицев В.М. Указ. соч.—С. 18.

⁴¹ Див.: Федоренко П.К. Воронковская сотня Переяславского полка по Румянцевской описи // Труды Полтав. уч. комиссии.—Полтава, 1915. — Вып. 12.—С. 79—227.

⁴² Ткаченко М. Канівська сотня Переяславського полку за Рум'янцівською ревізією // Записки історично-філологічного відділу УАН.—К., 1926.—Кн. 7—8.—С. 272—306.

⁴³ Ковальский И.С. Генеральная опись 1765—1769 годов как источник для изучения социально-экономической истории Левобережной Украины (По документам и материалам Переяславского полка).—Автореф. дисс.... канд. ист. наук.—К., 1966.—С. 17.

⁴⁴ ЦДІА України.—Ф. 51, оп. 3, спр. 11421.—Арк. 1.

⁴⁵ Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии...—Т.1.—С.

⁴⁶ Модзалевский В.Д. Материалы для истории Полтавского полка.—Полтава, 1905.—Т.1.—С. 5—9.

⁴⁷ Стороженки: Фамильный архив.—К., 1902.—Т.1.—С. 106.

⁴⁸ Мякотин В. Крестьянское землевладение в Полтавском уезде в 1761 г. // Сборник в пользу недостаточных студентов Университета св. Владимира.—СПб., 1895.—С. 164—181.

⁴⁹ Путро А.И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века...—С. 15.

⁵⁰ ЦДІА України.—Ф. 57, оп. 1, спр. 142.—Арк. 811—812; спр. 32.—Арк. 130—133; Путро О.І. Генеральний опис 1765—1769 рр. як джерело для вивчення соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні у другій половині XVIII ст. // Укр. іст. журн.—1982.—№ 7.—С. 144—145.

ЗМІСТ

Передне слово	3
Розділ I. Вплив Визвольної війни середини XVII ст. на соціальну структуру селянства	4
1. До постановки питання. Монастирські й приватні посполиті	4
2. Формування груп рангових, магістратських і ратушних селян	14
3. Вільні військові маєтності. Проміжні верстви сільського населення	19
Розділ II. Співвідношення основних груп селян у першій половині XVIII ст.	28
1. Загальні тенденції соціального розвитку. Погіршення соціального статусу приватних і монастирських підданих	28
2. Зміни в становищі й кількості рангових, магістратських, ратушних і вільних військових поселенців	37
3. Соціальна ситуація на слободах. Нові явища у структурі проміжних груп	42
Розділ III. Структурні зміни в середовищі сільського населення (друга половина XVIII ст.)	51
1. Новий період соціальної еволюції	51
2. Кріпосні посполиті й джерела їх поповнення	57
3. Секуляризація монастирських маєтків. Державні селяни: структурні зміни	64
4. Погіршення становища проміжних груп сільського населення. Перехід селян в інші стани	69
Розділ IV. Поглиблення розшарування та поширення найманої праці на селі в другій половині XVIII ст.	73
1. Поширення найманої праці	73
2. Розшарування лівобережного селянства та його майнова нерівність	83
Заключне слово	90
Примітки	93